



Sâsânîlerin ve İlhanlıların Haricî Politikasında Hristiyanlık

Christianity in the Foreign Policy of the Sassanid and Ilkhanid Dynasties

Murat Tural* 



*Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Çarşamba İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun, Türkiye

ORCID: M.T. 0000-0002-1361-4656

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Murat Tural,

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Çarşamba İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun, Türkiye

E-posta/E-mail: murat.tural@omu.edu.tr

Başvuru/Submitted: 01.11.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
29.12.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
27.01.2024

Kabul/Accepted: 28.01.2024

Atıf/Citation:

Tural, Murat. "Sâsânîlerin ve İlhanlıların Haricî Politikasında Hristiyanlık". *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 82 (2024): 27-74.
<https://doi.org/10.26650/iutd.20231384439>

öz

Bu çalışma İran coğrafyasının İslam öncesi son Pers hanedanı olan Sâsânîlerin ve geç dönemlerinde İslamlaşan İlhanlıların haricî politikasındaki Hristiyanlık faktörünü karşılaştırmalı olarak ele almaktadır. Biri ihtilal diğeri işgal ile İran ve çevresine hâkim olan iki unsurun, kuruluşları üzerinden çok geçmeden Hristiyanlık merkezli bir dış politika izlemek zorunda kaldıkları görülüyor. Makalede, Roma-Pers ve İlhanlı-Avrupa ilişkisinin kesişen ve ayrışan yönleri çapraz okumaya tâbi tutuluyor. Çalışmada temel olarak Sâsânî ve İlhanlı hükümdarlarının dinî inançları, *şâhinşahlrın/ilhanların* Hristiyan eşleri, Doğu Kilisesi'nin lideri *katolikos* ve *Hristiyan takibatı* gibi konular üzerinden mezkûr iki siyasi teşekkül zamanında İran'da sürekliliğin ve değişimin izleri inceleniyor.

Anahtar Kelimeler: Sâsânîler, İlhanlılar, Doğu Roma, Avrupa, Hristiyanlık

ABSTRACT

This study comparatively deals with Christianity as a factor in the foreign policy of the Sassanid Dynasty as the last pre-Islamic Persian dynasty of the geography of Iran, and the Ilkhanid Dynasty that converted to Islam toward the end of its rule. The two elements that dominated Iran and its surroundings, one by revolution and the other by occupation, are seen to have been forced to pursue a Christian-centered foreign policy soon after their establishment. In this article does cross-examine the intersecting and diverging aspects of the Roman-Persian and Ilkhanid-European relationship. This study; analyzes the traces of continuity and change in Iran at the time of these two political entities mainly through issues such as the religious beliefs of the Sassanid and Ilkhanid rulers, the Christian wives of the *shahenshahs* and *ilkhans*, the *Catholicos*, the leader of the Eastern Church, and the *Christian persecution*.

Keywords: Sassanids, Ilkhanids, Eastern Roman, European, Christianity



Extended Abstract

This study comparatively examines Christianity as a factor in the foreign policy of the Sassanid Dynasty (224-651), that ruled Iran and its surrounding territory for more than four centuries, and the Ilkhanid Dynasty (1256-1353), described by researchers as the *Iranian Mongols*. The study narrows down the framework of the cross-reading based on these two dynasties as much as possible in the context of Christianity. For instance, the article makes no mention of the geography of the Caucasus, which constantly confronted the Sassanid and Eastern Roman against each other, apart from a few exceptions. Similarly, the study excludes the Ilkhanids' relations with the Cilician Armenians in particular, as well as the Ilkhanids' commercial ties with the Venetians and Genoese.

As a result of the comparative readings, issues are observed to come to the forefront such as the religious beliefs of the Sassanid and Ilkhanid rulers and their wives, the situation of the Eastern Church during these two periods, and the persecution of Christians, especially in the case of the Sassanids. Although some Sassanid and Ilkhanid rulers and their wives being mentioned as Christians and the struggle of the Eastern Church to survive under a government that does not coincide with its own creed appear to be closely related issues, no reference is found regarding a systematic persecution of Christians by the time of the Ilkhanids. On the other hand, while sources dealing with the Christianity of some Sassanid kings do actually exist, the fact that secular and religious administrators of this state are held responsible for the Christian persecution in the *Persian Martyrs Narratives* raises some questions. This strengthens the assumption that these narratives of martyrdom had been created to serve a specific purpose. During the preparation phase of this article, the ups and downs the Christians had experienced under the Sassanids greatly facilitated observing the members of the Eastern Church within the Ilkhanate, and even more importantly, raised further doubts.

The foreign policy of the two dynasties in their foundation periods differed from each other in the context of Christianity. When the Sassanid dynasty was founded, the Roman Empire was far removed from Christianity. For this reason, Christianity did not perform an important function in external politics during the reigns of the first Sassanid rulers Ardashir I and Shapur I. Christianity is seen to have emerged as an important element regarding both domestic and foreign policy during the reign of Constantine I. Although this has been reflected to the present in an incomplete form, the Christians living among the Sassanids in particular were mentioned in the negotiations between Constantine I and Shapur II. The adventure of Christianity, which thus began in the relations of the two sides, continued almost uninterruptedly until the fall of the Sassanids.

The tendency of the Roman Empire to use the Christians within the Sassanids had already emerged during the reign of Constantine I, and this intention was maintained in the following

period with some interventions in the organization of the Eastern Church in the Iranian geography. The most obvious instance regarding this topic involved Theodosius II sending Bishop Marutha to the Sassanids during the reign of Yazdegerd I. In 410, Marutha, who had contributed to convening the Council of Isaac, tried to shape the Eastern Church within the framework of the Nicene Creed. Unlike Yazdegerd I, Yazdegerd II is depicted with a negative image in the Christian sources. The positive image drawn for Yazdegerd I in the Christian historiography was also valid for Khosrow I. The wars against Eastern Roman during the reign of Khosrow II allowed different Christian sects to occur among the Sassanids.

While warfare was the main factor in the positioning of Christians within the Mongol Empire during the reign of Ögedei Khan, diplomacy replaced it in the following period. This situation arose from the difference between the religious identities of the neighboring states of the Near East during the Sassanid and Ilkhanid periods. The Ilkhanids reigned in the Near East in a region surrounded by Muslims. Therefore, they endeavored to find Christian allies, even if they were far away. Unlike the Sassanids, the Ilkhanids came into contact with the Christian world in their early years; thus, the Islamic factor became decisive in religio-political matters during Ilkhanid Dynasty. Noteworthy, the Ilkhanids did not compromise on their Christianity-based foreign policy despite the presence of Muslim *Il Khans* such as Ahmad Tekuder and Ghazan Khan.

On the other hand, the factors of women and the catholicos were observed to have had a significant impact on the relations the Sassanids and Ilkhanids had with the Christian world. The Christian women among the Sassanids and Ilkhanids, (e.g., Shirin, Doquz Khatun), seem to be a suitable topic for comparison. The adventure of the Eastern Church from the Sassanid Dynasty to the time of the Ilkhanids was quite colorful. After the fall of the Sassanids, the Eastern Church had to live under the rule of the caliphate states (i.e., Umayyads and Abbasids), and especially the Turkish dynasties. During this period, the Eastern missions became the main target for the members of the Eastern church, with a substantial percentage of Christian communities being formed this way in Central Asia and China. By the time of the Ilkhanids, the Eastern Church that had been established under the Sassanids was experiencing a very different process, because this time corresponds to when the presence of the Muslims in the Near East who had ended the Sassanids; began to be questioned. The Sassanid past prior to the Muslim rule must undoubtedly have been considered to be a legacy that positively nourished the Eastern Church during the time of the *Il Khans*, who had not yet embraced Islam. The Eastern Church did not have a faultless internal structure during the Ilkhanid dynasty, nor did it have a harmonious relationship with the secular administrators. The fact that the Ilkhanid government had to begin with an anti-Islamic attitude inevitably brought a Mongol-Christian alliance to the agenda. However, the divisions within Christianity that emerged during the reign of the Sassanids had not disappeared by the time of the Ilkhanids.

When viewed from the outside, an Eastern Church and Ilkhanate alliance should be regarded as usual in an region encircled by Muslim states. If the reports, exchanged letters and rumors in the sources are all reflections of the truth, then they indicate that the Christians had had astonishing efficiency during the time of these two dynasties. Due to the authors' focus on the deeds of the leading political figures, the extent to which ordinary Christians were aware of and satisfied with the ongoing politics of these two states is impossible to determine. This is precisely the reason why the sceptical approach adopted by contemporary scholars toward the reports of the *Christian persecution* in Late Antiquity should also be taken into consideration in relation to success stories.

Giriş

Geç Antik Çağ'da ve Geç Orta Çağ'da ekseriyet itibarıyla Sâsânî-Doğu Roma ve İlhanlı-Memlûk ilişkileri bağlamında karşılıklı münasebetlerin incelenmesine alışkın olan araştırmacı ve okurlar, çalışmada Sâsânî-İlhanlı şeklinde bir ilişkilendirmenin dayanaklarının neler olabileceği konusunda meraklanabilirler. Gelgelelim söz konusu iki devleti ilk kez bir arada düşünmeye koyulanların dahi pek çok ortak noktayı fark etmesi kaçınılmazdır. Söz gelişi Sâsânî ve İlhanlı hükümdarlarının dinî temayülleri ya da dinî politikaları üzerine yapılacak olan değerlendirmeler önemli bir yekûna denk gelirken, bu sorgulama alanları ikisi de İran coğrafyasına hükmetmiş olan Sâsânîler ve Selçuklular hesaba katıldığında çok fazla bir anlam ifade etmemektedir.

Bununla birlikte Sâsânîler ve Selçuklular özelinde araştırmacıların ilginç yakınlaştırmalarına şahit olunur. Örneğin Fowden, Sâsânî hükümdarı I. Hüsrev (ö. 579) ve Selçuklu sultanı Melikşah'ı (ö. 1092), Akdeniz'in sularına ulaştıkları ve bunun için Tanrılara/Tanrı'ya şükranlarını sunduklarından dolayı beraberce anmıştır¹. Egemenlik göstergesi olarak göze çarpan bu örnek bir yana, Orta Doğu'nun dâhili siyasetinde Hristiyanların iki devlet zamanında nasıl bir deneyim geçirmiş oldukları da pekâlâ incelemeye tâbi tutulabilir. Makalemizde genel olarak Sâsânîlerin ve İlhanlıların haricî politikasında Hristiyanlığın nasıl bir yer tuttuğu meselesine odaklansak da bilhassa Sâsânîlerin bu konudaki dış siyasetinin içeriden bağımsız olarak yürütülemediğine şahit olduğumuzu itiraf etmeliyiz.

Bu noktada, Hristiyanlığın işlevi açısından söz konusu iki devletin haricî siyasetinde bir tekrerrün yaşanıp yaşanmadığı sorusu zihinlere düşebilir. Aşağıdaki çalışmanın ilk aşamasında bu soruya cevap/cevaplar bulmaya çalışırken, problemin hangi konular etrafında şekilleneceği de kendiliğinden ortaya çıkmış oldu. Modern İran'ın sınırlarından çok daha geniş bir alana dört asırdan fazla bir zaman hükmetmiş olan Sâsânîler ile İran ve Irak dâhil olmak üzere Kafkaslar ve Anadolu'yu bir asra yakın bir zaman diliminde elinde tutan İlhanlıların dış politikasında Hristiyanlığın başat faktör olduğu gerçeğiyle yüzleştikten sonra, bunun hangi amiller aracılığıyla işlenebileceği üzerine tefekkür edildi. Hükümdarların ve eşlerinin dinî eğilimleri, Doğu Süryani Hristiyanlarının iyi ya da kötü deneyim ettikleri yaşam ile onların liderleri konumundaki *Katolikosun* konumu makalenin sınırları olarak belirlendi.

İslamiyet öncesi İran'da var olan son hükümdarlık ailesi, Ahamenîlerin imparatorluk doğasını yeniden canlandırmaya kendilerini adayın Sâsânî hanedanıydı. Bu yeni dönem miladi 224'te (veya 226) son Arsak (Part) hükümdarı IV. Artabanus'un (Ardavan) birliklerinin İran'da (Fars) ortaya çıkan bir isyanı bastırmakta başarısız olmasıyla başladı. IV. Artabanus, aynı yıl Medya'daki Hüzmüzgan ovasında öldürüldü ve Erdeşîr hâkimiyet alanını Persis, Elimais ve Kirman'a doğru genişlettikten sonra göreve başlamasının nişanesi olarak Ktesifon'da (Medâin)

1 Garth Fowden, *Before and After Muhammad: The First Millennium Refocused*, Princeton University Press, Princeton 2014, s. 94.

kutsal bir ateş yaktırdı². Sâsânî hanedanının yönetimi devralması dâhili meselelerle alakalıydı: Yatıştırılmayan bir isyanın sonucunda gelen büyük bir değişim. İlhânî hanedanı ise iki yıl arayla önce İsmâîlî sonra Sünnîlerin kalpgâhlarının (Alamut-1256 ve Bağdat-1258) sindirilmesi neticesinde kuruldu; I. Erdeşîr anane icabı bir ateş yaktırdı, Hülâgû ise Selçukluların kendi ömürleri müddetince yatıştırmakta güçlük çektiği bir yangını söndürmekle kahramanlaştırılacakken beş asırlık Sünnî hilafeti ortadan kaldırarak en çok lanetlenen Moğollar arasında dedesi Cengiz Han'a galebe çaldı. Böylelikle I. Erdeşîr, Zerdüştiliği resmi inanç hâline getiren bir *reformist*, Hülâgû ise *dinin yıkıcısı* olarak nam saldı.

Üçüncü yüzyılın ilk yarısında Romalı devlet adamı ve tarihçi Cassius Dio, Sâsânî elçilerinin Ahamenîlerin mirasçısı olarak Romalılardan toprak talep ettiklerini yazar. Ona göre, Mezopotamya'daki siyasi atmosfer endişe verici bir hâl almış, sadece Roma'dakiler değil tüm insanlık büyük bir korkuya kapılmıştı. Artaxerxes (I. Erdeşîr), Partları üç savaşta da mağlup edip IV. Artabanus'u öldürdükten sonra Romalılara saldırıda bir üs olarak kullanmak üzere Hatra'ya karşı bir sefer düzenlemişti. I. Erdeşîr, Ege Denizi'ne kadar olan yerlerin mirasçısı olduklarını iddia etmekteydi³. Cassius Dio'nun çağdaşı Herodian da Suriye ve Mezopotamya yöneticilerinden gelen mektuplarda, çifte taç giyen IV. Artabanus'un artık hayatta olmadığını bildirdiğini yazmıştı. Sâsânîlerin atalarından kalan toprakların peşine düşmeye niyetli olduklarından Herodian da bahsetmişti. Buna göre, Ege Denizi ve Propontis (Marmara) Körfezi'nin Avrupa'ya bakan tüm anakarası I. Erdeşîr'in hak talepleri arasında yer almaktaydı⁴. Bir sonraki yüzyılda asker ve tarihçi Ammianus Marcellinus, II. Şâpûr ve II. Konstantius (ö. 361) mektuplaşmasından bahsederken Sâsânî kralının Makedonya hattına kadar olan yerlerin mirasçısı olduğunu tekrarlamıştı. II. Şâpûr mektubunda Mezopotamya'nın yanına Armenia'yı da dâhil etmişti. II. Konstantius ise cevap olarak tamahkârlığını ayıpladığı Sâsânî kralına tehdit yolunu bırakıp uzlaşma taraftarı olması gerektiğini hatırlatmış ve Roma'nın sendelese bile asla yılınlaşma düşmediğini beyan etmişti⁵. Öncesinde, II. Konstantius'un babası I. Konstantinos zamanında Roma İmparatorluğu kendi içindeki Hristiyanlarla barışmıştı; bundan böyle, Sâsânî İmparatorluğu'ndaki önemli sayıdaki Hristiyan nüfus iki devlet arasındaki muhtemel çatışmalarda potansiyel bir *beşinci kol* (ستون پنجم دشمن) olarak görülebilirdi⁶.

2 Fereshteh Davaran, *Continuity in Iranian Identity: Resilience of a Cultural Heritage*, Routledge, London 2010, s. 47-48; Ilkka Syvanne-Katarzyna Maksymiuk, *The Military History of the Third Century Iran*, Scientific Publishing House of Siedlce University of Natural Sciences and Humanities, Siedlce 2018, s. 29-37.

3 Cassius Dio, *Roman History (IX)*, çev. Earnest Cary, Harvard University Press, Cambridge 1955, s. 483.

4 Herodian, *History of Empire (VI)*, çev. C. R. Whittaker, Harvard University Press, Cambridge 1970, s. 89, 91.

5 Ammianus Marcellinus, *Roman History*, vol. I, çev. John C. Rolfe, Harvard University Press, Cambridge 1935, s. 333, 335, 337, 339.

6 Lee E. Patterson, "Minority Religions in the Sasanian Empire: Suppression, Integration and Relations with Rome", *Sasanian Persia Between Rome and the Steppes of Eurasia*, ed. Eberhard W. Sauer, Edinburgh University Press, Edinburgh 2017, s. 190-191; Peter Frankopan, *The Silk Roads: A New History of the World*, Vintage Books, New York 2017, s. 44; Gene R. Garthwaite, *The Persians*, Blackwell, Oxford 2005, s. 98; Seyyid Said Golzâr, "Ruyaruy-i Diyanet-i Zerdüşti ba-Ekalliyethâ-yi Dinî der Devrân-ı Sâsâniyân", *Pejûheşnâme-yi Edyân*, 1/2 (1386), s. 188.

I. Erdeşir'in emperyal iddialarının daha müttekâmil hâlinin Cengiz Han'da olduğu yönünde Türk-İslam tarihçilerinin genelde fikir birliği ettiği görülürse de bunun ilk ve en güçlü dışı vurumu Güyük Han'ın mektubunda yer alır⁷. I. Erdeşir'in ve II. Şâpûr'un gerçekleşmesi pek olası olmayan hak taleplerinin Hülâgû için de geçerli olduğu düşünülmemelidir. Hülâgû'yü batı taraflarına (İran, Suriye, Kafkasya) gönderen Büyük Kağan Möngke'nin de veraset iddiasıyla bu işe koyulmadığı açıktır. Çin'e ve Batı Asya'ya gönderilen iki öz kardeşin (Kubilay ve Hülâgû) beklenilenin üzerinde başarı kazanmaları, çoğu araştırmacıya bu görevlerin muvakkat bir özellik arz ettiğini unutturmuş görünüyor. I. Erdeşir'den farklı olarak Hülâgû'nün İran'a varmak için sekiz bin kilometre mesafe katetmesi gerekmişti⁸. Hülâgû bu topraklara, daha Cengiz Han'ın Moğollarından bahsederken "keşke annem beni doğurmasaydı" sözleriyle talihsiz bir çağda yaşadığına hayıflanarak İbnü'l-Esîr'in⁹ ölümü üzerinden yirmi yıldan fazla bir zaman geçtikten sonra ayak bastı. İlk aşamada Moğollar Müslüman değilse de tarihçileri Müslümandı. Alamut'ta yaşananlara şahit olan Cüveynî Hayber teşbihinde bulunsada Bağdat'ta yaşananlar için sessizliği tercih etti ve tam o anda yazmayı bitirdi¹⁰. Güvenli bir limandan yazan diğer bir Müslüman tarihçi Cûzcânî ise zuhurlarını Hz. Muhammed'in hadisişerifini tahrifle açıklamaya giriştiği Moğolların tahripkârlığını vurgularken sıklıkla bedduada bulundu¹¹.

Roma İmparatorluğu'nu, Sâsânîleri hatta Arap Yarımadası'nda ortaya çıkan ilk İslam Devleti'ni birlikte düşündüğümüzde, Geç Antik Çağ'ın kimliklerini dinleri etrafında inşa eden topluluklara ev sahipliği yaptığı gerçeğiyle karşılaşırız¹². Beklenildiği gibi bu, devletlerin dinî-politik hamlelerinin komşularının hareket tarzları üzerinde önemli bir tesir icrasına yol açmıştır. Modern öncesi dünyada teoloji ve siyasetin birbirinden ayrı düşünülmemeyeceği genel kabul görmekte birlikte, Duchesne-Guillemine, tüm Sâsânî tarihi boyunca din ve siyasetin iç içe bir

7 Bu konuda bk. Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi*, çev. ve notl. Altay Tayfun Özcan, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2022, s. 141-142; Meredith Ringel-Ensley, *Errant Latin: The Transformation of Language in Medieval Missions to the Mongol Empire*, University of North Carolina, Department of English and Comparative Literature, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Chapel Hill 2019, s. 78-79.

8 John Masson Smith, "Hülegü Moves West: High Living and Heartbreak on the Road to Baghdad", *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. Linda Komaroff, Brill, Leiden 2006, s. 118.

9 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, c. X, tahk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Dârü'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 2012, s. 333.

10 Alâeddin Ata Melik Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I-III, nşr. Muhammed Kazvîni, İntişarat-ı Firdevs, Tahran 1385, s. 701.

11 Minhâcüddin Ebû Ömer Osman b. Sirâceddin Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, c. II, nşr. W. Nassau Lees, College Press, Calcutta 1864, s. 330.

12 Morony, Geç Antik Çağ mefhumunun entelektüel bir kurgu olarak bilim adamları tarafından tasarlandığını ve bunun içine Sâsânîleri dâhil etmenin tasarımı daha anlamlı kılacağını belirtir. Michael G. Morony, "Should Sasanian Iran be Included in Late Antiquity?", *e-Sasanika*, 1 (2008), s. 1-13. Bu konuda son bir çalışma için bk. Ahmet Altungök, "Ön Asya Tarihi Araştırmaları Kapsamında Geç Antikçağın Mekânsal ve Zamansal Sınırları ve Önemli Parametreleri", *History Studies*, 15/1 (2023), s. 95-112.

görüntü arz ettiğini söylemiştir¹³. Sâsânî Hanedanlığı'nın kurucusu I. Erdeşir'in Persepolis'in Zerdüş başrahibinin torunu olması, bazı araştırmacıları, ulusal isyanın bir veçhesinde dinsel izler aramaya itmiştir¹⁴. Bu noktada Becker, Zerdüştiliğe ulusal bir din olarak yapılan atıfları tarih yanlısı sayıyor. Ona göre, ulusal ve evrensel dinler arasındaki bu ayrımın özünde Hristiyan-Yahudi karşıtı söylem yatmaktadır¹⁵. Bu tarz gözlemlerin öznel değerlendirmeler olarak kabul edilmesi en sağlıklı olanıdır. Zira Sâsânîleri, Büveyhilerden Moğollara varıncaya kadar çeşitli hanedanlar tarafından idealize edilmiş bir bölgesel tanımlama biçimi olarak korunan ve modern-ulus devleti oluşturmak için etkili bir şekilde kullanılan *İranşehr* fikrinin membaı sayan araştırmacılar da yok değildir¹⁶. Konunun ileride de tartışılacağı üzere ilginç analizlere gebe olduğunu belirtmeliyiz. Örneğin Young aynı yerde, hem Sâsânîlerin Arap fetihlerinden evvel bir yüzyıl daha hüküm sürmüş olması hâlinde devletin resmi dininin Zerdüştilik yerine Hristiyanlık olabileceğini yüksek ihtimal görmüş hem de Hristiyanlığın Zerdüş inancına kıyasla İslam ile daha fazla yakınlık arz etmesinden dolayı Hristiyanların Sâsânî idaresi yerine Müslüman fatihleri yeğlemiş olabileceklerini düşünmüştür¹⁷.

Geleneksel Türk-Moğol inancının mahiyeti üzerine yaklaşımların ve bunlar arasındaki çeşitliliğin, Zerdüştilik ve Hristiyanlığın doğası üzerine yapılan tartışmalardan daha az renkli olmadığı açıktır. En azından Moğolların ilk aşamada, evrensel bir dini kabulden uzak oldukları zamanlarda, diğer dinlerin müntesiplerine karşı şaşılacak derecede tolerans gösterdiklerine şahit olunur. Cengiz Han, Kerayitlerle ilişkileri dolayısıyla onlardan Nesturi mezhebine mensup kadınlar almış ve onları çocuklarıyla evlendirmiştir. Asya'nın Hristiyanlığı kabul etmiş göçebe Türk-Moğol kabileleri arasındaki diplomasi trafiği bir tarafa bırakılırsa, Çin'deki, Kıpçak bozkırlarındaki ve İran'daki Moğolların uluslararası ilişkilerde Hristiyanlığı etkin bir şekilde kullandıkları göze çarpar. Bunlar arasında Hristiyanlığı diplomasi dilinde en çok kullanan şüphe yok ki İlhanlılardır.

- 13 J. Duchesne-Guillemin, "Zoroastrian Religion", *Cambridge History of Iran: The Seleucid, Parthian, and Sasanian Periods*, vol. 3 (2), ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge 1983, s. 874; David E. Wilhite, *Ancient African Christianity: An Introduction to a Unique Context and Tradition*, Routledge, London 2017, s. 347.
- 14 Christoph Baumer, *The Church of the East, An Illustrated History of Assyrian Christianity*, I. B. Tauris, London 2016, s. 59.
- 15 Adam H. Becker, "Political Theology and Religious Diversity in the Sasanian Empire", *Jews, Christians, and Zoroastrians: Religious Dynamics in a Sasanian Context*, ed. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2014, s. 21, dn. 39. Ayrıca bk. Josef Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, çev. Mehmet Ali İnci, Telos Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 304.
- 16 Touraj Daryaee, "The Sasanian Empire", *The Syriac World*, ed. Daniel King, Routledge, London 2019, s. 41; Muhammet Yücel, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Pers Varlığı (M.S. 224-651)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018, s. 70, 92.
- 17 William G. Young, *Patriarch, Shah and Caliph: A Study Study of the Relationships of the Church of the East with the Sassanid Empire and the Early Caliphates up to 820 A.D.*, University of Glasgow, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Glasgow 1972, s. 134. Bu konuda bir değerlendirme için bk. Mohsen Masumi-Azam Fouladi Penâh, "Der-Amedi ber-Muvâcehe-yi Mesihiyân-ı İran ba Fatihân-ı Müslüman der-Side-i Nehost-i Hicri", *Pejuheşnâme-yi Tarih-i Temeddün-i İslamî*, 50/2 (1396), s. 257-272.

Sâsânîlerin Dış Politikasında Hristiyanlık

Tarihçilerin zihinlerini en çok meşgul eden konulardan bir tanesi hiç şüphesiz sözü edilmekte olan bir devletin kuruluş yıllarına dair belirsizliktir. Bu aşamada tarih vermenin bir başlangıç teşkil etmesi dışında pek bir ehemmiyeti bulunmamaktadır; çünkü anlam vermekte zorlanılan asıl şey, hangi etmenlerin nasıl olup da organize bir şekilde harekete geçip aynı coğrafyada başka bir tüzel varlığı doğurduğudur. Bu güçlük neredeyse istisnasız bir şekilde efsane ve mitoslarla aşılmıştır. Dinlerin komşu coğrafyalara yayılış hikâyeleri de benzer zorlukları içinde barındırır. Konumuz bağlamında Kutsal Kitap'tan neşet eden gelenek, Hristiyanlık ve Pers dünyası arasındaki ilk karşılaşmayı İsa'nın doğumu ve Persli Magi'nin Yahudiye'yi ziyaretiyle ilişkilendirir¹⁸. Altıncı yüzyılın sonlarına ait bir metin olan *Mari'nin İşleri*'nde, Mari'nin misyonerlik faaliyetleri yine birinci asra yerleştirilir. İsa'nın Edessa kralı Abgar'a gönderdiği elçi Adday'ın öğrencisi olan Mari, Nisibis (Nusaybin), Arzen (Arzanena), Arbela (Erbil), Asur (Ninevâ/Ninova, Musul) ve Beth-Garmai'deki (Kerkük) Darabad'ı ve nihayetinde Ktesifon'u Hristiyanlığa kazandırmak için bir misyona çıkar. Kutsal vazife Huzistan'da sona erer ancak Mari, Edessa'ya seyahat eden tüccarlar aracılığıyla bu şehirlerin zaten Hristiyanlıkla tanıştığını öğrenir. Her köken efsanesi gibi anlatı, Mezopotamya ve Bâbil'deki halkın din değiştirme zamanını geriye çekmeye çalışır¹⁹.

Daha kabul gören olasılık, İran coğrafyasında Hristiyanlığın Part döneminde yayılmış olduğudur²⁰. Hristiyanlık, Sâsânîlerin kuruluşundan sonra geçen yaklaşık bir asırlık zaman diliminde Zerdüştilik gibi kurumsallaşma yolunda ilerleme kaydetmiş, bu aşamada Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlığa karşı mesafeli duruşu iki kadim düşmanı din eksenli bir çatışmadan uzak tutmuştur. I. Konstantinos'un Hristiyanlığa yönelik açılımının Sâsânîlerde yerine Zerdüştiliğin ikame edilerek karşılığının I. Erdeşîr olduğu pekâlâ düşünülebilir. Bu yanıyla adı geçen Sâsânî hükümdarı, tüm zamanların en büyük askerî, siyasi ve dinî liderlerinden biri olarak görülür²¹. Bazı belirtiler varsa da I. Erdeşîr ve oğlu I. Şâpûr'un (241-272) Hristiyan karşıtı bir politikaya tevessül etmedikleri kabul edilir²². Erbil Vakayinamesi, I. Şâpûr'un ordusundaki Ganzgan adlı varlıklı bir Hristiyanın, papaz Şahlufu'yu Ktesifon'a getirdiğini kaydeder²³. Bu türden tekil örneklerin dışında, Greatrex'in *kötü belgelenmiş*²⁴

18 Matta 2, 1-12.

19 *The Acts of Mar Mari the Apostle*, ed. Amir Harrak, Society of Biblical Literature, Atlanta 2005, s. 3-43; V. M. Miler, *Tarih-i Kilisa-yi Kadim der-İmparatori-yi Rum ve İran*, çev. Ali Nehostin-Abbas Arinpur, İntişarat-ı Esatir, Tahran 1382, s. 267-270.

20 Cemşid Kahramani, *Mesihîyân der Rüzgâr-ı Hüsrev-i Perviz*, İntişarat-ı Feruher, Tahran 1400, s. 17-19.

21 Syvanne-Maksymiuk, *a.g.e.*, s. 78.

22 Scott John McDonough, *Power By Negotiation: Institutional Reform in the Fifth Century Sasanian Empire*, University of California, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Los Angeles 2005, s. 239; Kahramani, *a.g.e.*, s. 19-20.

23 Mşiha Zha, *Erbil Vakayinamesi*, çev. Erol Sever, Yaba Yayınları, İstanbul 2002, s. 102.

24 Geoffrey Greatrex, *Rome and Persia at War, 502-532*, Francis Cairns, Leeds 1998, s. 10; Ze'ev Rubin, "The Sasanid Monarchy", *The Cambridge Ancient History*, vol. XIV, ed. Averil Cameron-Bryan Ward-Perkins-Michael Whitby, Cambridge University Press, Cambridge 2007, s. 644.

saptamasını yaptığı Roma-Pers savaşları, her ne kadar ilki henüz Hristiyanlıkla yakınlık peyda etmemişse de İran coğrafyasına Hristiyan nüfus akışını sağlayan faktörlerden biridir. I. Şâpûr'un 260 yılındaki Edessa Savaşı'nda imparator Valerian'ı mağlup etmesinin akabinde bu türden bir transfer söz konusu olmuştur. Şâpûr yazıtı, savaşta esir edilenlerin sayısını 70.000 olduğunu söyler. Rakam mübalağa içermekle birlikte, Sâsânî sarayının gereksinim duyduğu zanaatkarların ve vasıfsız işçilerin bir kısmının böylece telafi edildiği sanılmaktadır. Hâlihazırdaki ve inşa edilmekte olan şehirlerdeki Roma mimari üslubunun kaynağının bu becerikli esirler olduğu düşünülmektedir²⁵.

II. Şâpûr'un (309-379) uzun süreli saltanatının başında, 311 ve 312'de Galerius ve I. Konstantinos, Hristiyanlara imparatorluk içinde özgürlük bahşeden fermanlarını yayımladılar. II. Şâpûr'un çocuk yaşta taç giymesiyle başlayan ve 70 yıl süren saltanatı, hükümranlığın merkezileşmesi yolunda önemli adımlar atmasıyla tebarüz etti²⁶. Bu zamanda, ilk Hristiyan tarihçi olmakla maruf Caesarealı Eusebius, eserine I. Konstantinos'un II. Şâpûr'a gönderdiği mektubu dercetmesiyle birlikte Hristiyanlığı uluslararası sahneye taşımış oldu²⁷. Kitabı, erken Kilise tarihiyle ilgili temel eser niteliğine sahip olsa da Sâsânîler içindeki Hristiyanlar onun ilgi alanı dışında kaldı. Onun takipçileri Socrates, Sozomen ve Theodoretus biraz daha bu konuyla alakadar olsalar da onların ana hedefi putperestlikten ziyade heterodoksi olduğundan, I. Konstantinos'u merkeze alarak karizmanın rutinizasyonu meselesine odaklandılar. Aryanizm ile mücadeleyi kiliseden ziyade devletin üstlenmiş olması söz konusu çabanın açık göstergesiydi²⁸.

I. Konstantinos'un Sâsânîler içindeki Hristiyanlara karşı hassasiyet göstermesine neyin etkide bulunduğunu sezmek güç olsa da 325 yılındaki I. İznik Konsili'ne katılan İrânlı

25 *Siirt Vakayinamesi*, nşr. Adday Şer, çev. Celal Kabadayı, Yaba Yayınları, İstanbul 2002, s. 51-52; Heinz Herbert Schöffler, *Gundi-Şapur Akademisi*, çev. Sedat Umran-Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul 2008, s. 39-40; Hasan Pirniya, *Tarih-i İrân ez-Madha ta-İnkıraz-i Sasaniyan*, İntişarat-ı Debir, Tahran 1392, s. 187-191; Ali Mohammad Valavi-Safura Boroumand, "Derbar-ı Sâsânî ve Mesihîyân: Mûdârâ ya Taassub", *Tarih-i İrân*, 5/62 (1388), s. 23-26.

26 Ian Gilman-Hans Joachim Klimkeit, *Christians in Asia before 1500*, Routledge, London 1999, s. 110; Joan Zouberi, "The Role of Religion in the Foreign Affairs of Sasanian Iran and the Later Roman Empire (330-630 A.D.)", *Historia I Świat*, 6 (2017), s. 123; Geoffrey Herman, *A Prince without a Kingdom, The Exilarch in the Sasanian Era*, Mohr Siebeck, Tübingen 2012, s. 30.

27 Eusebius, *Life of Constantine*, çev. Averil Cameron-Stuart G. Hall, Clarendon Press, Oxford 1999, s. 156-158; Turhan Kaçar, "'Dünyaya İki Işık': Geç Antikçağ'da İrân ve Roma", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 61 (2012), s. 161.

28 Henry Chadwick, *East and West: The Making of a Rift in the Church, From Apostolic Times until the Council of Florence*, Oxford University Press, Oxford 2003, s. 20; H. Leppin, "The Church Historians (I): Socrates, Sozomenus, and Theodoretus", *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity: Fourth to Sixth Century A.D.*, ed. Gabriele Marasco, Brill, Leiden 2003, s. 219-220; James Corke-Webster, *Eusebius and Empire: Constructing Church and Rome in the Ecclesiastical History*, Cambridge University Press, Cambridge 2019, s. 1, 13; Sebastian Brock, "The 'Nestorian' Church: A Lamentable Misnomer", *Bulletin of the John Rylands Library*, 78/3 (1996), s. 32; Glenn F. Chesnut, *The First Christian Histories (Eusebius, Socrates, Sozomen, Theodoret, and Evagrius)*, Editions Beauchesne, Paris 1976, s. 224.

piskoposun muhbirlik yapmış olabileceği üzerinde duruluyor²⁹. İranlı piskoposun bilinen gerçeği yinelemiş olması daha muhtemel görünmekle birlikte, I. Konstantinos'un mektubunun tek kaynağının Eusebius olması, metnin otantikliği sorununu canlı tutuyor³⁰. Frendo, alışlagelmiş selamlama formülünden yoksun olan söz konusu mektubu önemli ölçüde eksik sayıyor ve metnin tamam olmayışını II. Şâpûr'un elçilerinin taleplerinin görmezden gelinmesine bağlıyor³¹. Mektubun imparatorun iman ikrarıyla başlamasında ise şaşılacak bir nokta bulunmuyor. Zira kişisel bir dindarlık ilanının getirisinin olmayacağını kavrayan imparator, bu yolla Sâsânî kralına Hristiyanlara zulmedenlerin kötü bir sonla karşılaşacağını hatırlatıyor³². Sâsânî idaresi altındaki Hristiyan cemaatinin ne şekilde kullanılabileceğini tasarlayan imparator, Fowden'a göre *realist*, Herman'a göre ise *menfaatperest* bir tutum takınmıştır³³. Mektubun Eusebius'un resmetmeye çalıştığı Konstantinos imgesiyle çelişmediği şüphesizdir; ancak bu teşebbüsün II. Şâpûr'un kalbinde ve siyasetinde bir yumuşamaya yol açıp açmadığını belirli kılmak pek de mümkün değildir³⁴.

Eserleri elimizde olan ve *Persli bilge* namıyla anılan en erken tarihli Süryani yazar Afrahat (ö. 345), kendi kralı II. Şâpûr'u Romalılara saldıranın beyhude olduğu konusunda ikaz etmişti. Ona göre, yaşamın sonuna değin Roma İmparatorluğu baki kalacaktı³⁵. Biri imparator, diğeri münzevi olmak üzere her iki teşebbüs de yeryüzündeki Hristiyanlığın idare sorumluluğunu Roma İmparatorluğu'na emanet etmektedir. Bununla beraber, adı geçen Sâsânî kralı dönemine ait Hristiyan şehitlik anlatıları hâyli kabarıktır. Araştırmacılar, bu zamanda Hristiyan takibatının kitlesellik arz edip etmediği konusunda farklı düşünceler içerisindeyler. Neredeyse tüm Sâsânî tarihine yayılan *Pers Şehitleri Anlatılarına* bakıldığında ise aslında iç politikayla alakalı görünen kovuşturma eyleminin dış politikayla da rabtasının olduğunu gözlemliyoruz. Tek bir örnekle bu bağı ortaya koymak mümkün

29 David Frendo, "Constantine's Letter to Shapur II, Its Authenticity, Occasion, and Attendant Circumstances", *Bulletin of the Asia Institute*, 15 (2001), s. 65; J. P. Asmussen, "Christians in Iran", *Cambridge History of Iran: The Seleucid, Parthian, and Sasanian Periods*, 3/2, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge 1983, s. 931; Mehmet Alıcı, "Sasani İmparatorluğu'nun Erken Döneminde Hristiyanların Konumu ve İlk Sinodlar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 56/1 (2015), s. 65.

30 Kyle Richard Smith, *The Persian Persecution: Martyrdom, Politics, and Religious Identity in Late Ancient Syriac Christianity*, Duke University, Graduate Program in Religion, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Durham 2011, s. 42, 48.

31 Frendo, a.g.m., s. 61.

32 Smith, a.g.t., s. 41.

33 Garth Fowden, "The Last Days of Constantine: Oppositional Versions and Their Influence", *The Journal of Roman Studies*, 84 (1994), s. 151; Geoffrey Herman, "The Syriac World in the Persian Empire", *The Syriac World*, ed. Daniel King, Routledge, London 2019, s. 137-138 (Herman, "The Syriac World").

34 I. Konstantinos'un II. Şâpûr'a gönderdiği mektubun bir değerlendirmesi için bk. Alexander Borislavov Angelov, *Conversion and Empire: Byzantine Missionaries, Foreign Rulers, and Christian Narratives (ca. 300-900)*, The University of Michigan, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Michigan 2011, s. 36-45. Angelov (a.g.t., s. 45), mektup tasarrufunda bulunan I. Konstantinos'un, olası bir din değişikliğiyle Roma vasalı bir İran tasavvur etmiş olamayacağını belirtir.

35 Sebastian Brock, *The Syriac Fathers on Prayer and Spiritual Life*, Cistercian Publications, Michigan 1987, s. 2; Zouberi, a.g.m., s. 124.

değilse de *Simeon bar Şabba'e*'nin şehitlik anlatısında, II. Şâpûr'un önce Hristiyanları sonra Doğu'nun sezarı II. Konstantius'u kastederek "Topraklarımızda ikamet ediyorlar ama düşmanımız Sezar'la aynı düşüncedeler, biz savaşıyoruz ama onlar sükûnetin tadını çıkarıyorlar"³⁶ şeklindeki sözleri, kralın tebaasının bir kısmına karşı duyduğu güvensizliğin açık göstergesidir. Vergi meselesi, Hristiyan dinî liderleri zapturapt altına alma çabaları, Zerdüşî din adamlarının ve soyluların Hristiyanlara yönelik celallerini belki bu yolla boşaltmak istemesi gibi pek çok neden, II. Şâpûr'un hiddetine yorulabilir. II. Şâpûr'un uzun saltanatında Roma İmparatorluğu'nda pek çok hükümdar değişikliği yaşanmıştır. Onların en sıra dışılarından biri olan Julian'ın (361-363) emriyle Kudüs'teki tapınağın yeniden inşa edileceğini haber alan Yahudilerin oraya gitme arzularını öğrendiği vakit, Sâsânî kralı onları da kovuşturmaya tâbi tutmuştur³⁷. Yahudi-Hristiyan karşıtlığının Sâsânîler içindeki takibi bu noktada önem arz edebilir. Zira yukarıda *Simeon bar Şabba'e*'nin şehit oluşuna değinirken kilise tarihçisi Sozomen³⁸, mezkûr şehitlik anlatısına yaklaşarak³⁹, Yahudilerin II. Şâpûr'u kışkırttığını belirtmiştir. Kilise tarihçilerinin iltimasının her zaman Roma İmparatorluğu cenahında olduğunu hatırla tutmakla birlikte, II. Şâpûr'un Yahudilere karşı şiddetinde Hristiyanların bir rolünün olabileceğini de büsbütün ihtimal dışı görmemek gereklidir.

I. Yazdigerd'in saltanat yılları (399-420), Sâsânîlerde haricî siyasetin Hristiyanlıkla alakadar olduğu ve İran coğrafyasında Hristiyanlığın kurumsallaşması yolunda önemli adımların atıldığı bir zaman dilimidir. Dördüncü asrın son çeyreğinde komşu Roma İmparatorluğu'nun dini resmi olarak Hristiyanlık şeklinde belirlenmişti. Bu kararın mimarı I. Theodosius (ö. 395), imparatorluğu iki oğlu arasında paylaşmış ve Arcadius'a (ö. 408) Doğu tarafı verilmişti. Procopius'a göre Arcadius da ölmeden önce Sâsânî kralı I. Yazdigerd'den oğlu II. Theodosius'un koruyuculuğunu üstlenmesini rica etmişti⁴⁰. Procopius gibi altıncı yüzyılın bir tarihçisi olan Agathias, bilgeliği açısından Procopius'a itimadının olduğunu; ancak onun düşman bir hükümdara (I. Yazdigerd) şaşılacak derecede alkış tutmasına mana veremediğini itiraf etmektedir. Agathias devamında I. Yazdigerd'i yabancı, hâliyle *barbar*, en tehlikeli düşmanın hükümdarı, haysiyeti ve hakkaniyet derecesi şüpheli, sahte dinin taraftarı olarak nitelemiştir⁴¹. Şüphe yok ki Agathias *ötekinin* en kolay tarifini yapar gibi dururken konuya ironiyle yaklaşmıştır. Zira o bu olay vasıtasıyla metot sorununa dikkat çekmiş ve *vasiliğe* sonraki olayların tesiriyle üretilmiş bir malzeme nazarından yorum getirmiştir. Hatta o, rivayetin doğruluğu hâlinde övülmesi gerekenin Arcadius değil, Pers kralı olduğunu söylemiştir.

36 Kyle Smith, *The Martyrdom and History of Blessed Simeon bar Sabba'e*, Gorgias Press, Piscataway 2014, s. 76 (Smith, *Simeon bar Sabba'e*).

37 Smith, *Simeon bar Sabba'e*, s. 79, 84, 86.

38 Sozomen, *Ecclesiastical History*, çev. Edward Walford, Henry G. Bohn, London 1855, s. 64.

39 Smith, *Simeon bar Sabba'e*, s. 3, 26, 62. *Hristiyan şehit* İsa'nın taklitçisi olarak kabul edildiğinden, şehitlik anlatılarında Hristiyanlara karşı zulümden Yahudilerin sorumlu tutulması kaçınılmazdır. Jacob Neusner, "Babylonian Jewry and Shapur II's Persecution of Christianity from 339 to 379 A.D.," *Hebrew Union College Annual*, 43 (1972), s. 79, 84, 86.

40 Procopius, *History of the Wars I-II*, çev. Dewing H. B., The Macmillan Co., New York 1914, s. 9, 11.

41 Agathias, *The Histories*, çev. Joseph D. Frendo, Walter de Gruyter, Berlin 1975, s. 129.

Kilise tarihi yazarları içerisinde I. Yazdigerd'den en övgü dolu sözlerle bahsedeni Socrates'tir. Onun deyişiyle, II. Theodosius tarafından Sâsânî sarayına gönderilen piskopos Maruta (ماروتا-ماروثا), kralı Mecûsî rahiplerin (موبدان زردشتی) iyileştiremediği baş ağrısından kurtarmıştır. Bunun üzerine I. Yazdigerd Mecûsîlerin kovuşturulması talimatını vermiş, Romalılar ile dostluğunu ilerletmiş; ancak ölümü vaftizine engel teşkil etmiştir⁴². Yerine oğlu Behrâm geçince anlaşmaları yok saymıştır. “724 tarihli Kronik” ise I. Yazdigerd'i bilge ve Hristiyan bir kral olarak tanımlamıştır⁴³.

Maruta'nın tıp bilgisi yanında Sâsânîler içindeki Hristiyanların yönetsel ihtiyaçlarıyla daha fazla meşgul olduğu anlaşılıyor. Başkent Selevkiya-Ktesifon'da (سلوكيه-تيسفون) 410 yılında zamanın piskoposunun adıyla maruf olacak İshak Sinodu toplanmıştır. Sinodun sonradan derlenmiş ama çağdaş bir kaynağa dayanan kaydı umut, başarı ve gurur dolu bir tasvir ortaya koymuştur⁴⁴. Toplantıya Maruta, çoğu Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırlarına yakın şehirlerin piskoposlarından Antakyalı Porphyry, Halepli Acacius, Edessalı Pakida, Tellalı Eusebius, Amidalı Acacius ve diğerleri tarafından imzalanmış bir mektup getirmiş ve öncesinde muhtemelen piskopos İshak ile birlikte kral I. Yazdigerd'e tercümesini takdim etmişti. I. Yazdigerd katılımcılar arasında yer almasa da sinodun ilk müeyyidesi Hristiyanlara yönelik zulmün sona erdiğini duyurmak olmuştur⁴⁵.

Maruta 419-420'de öldüğünde, iki imparatorluk arasındaki ilişkiler bozulmuştu. I. Yazdigerd'in Katolikos Yaballaha'yu hangi maksatla Konstantinopolis'e gönderdiği bilinmese de imparator arkasından kendi heyetini Sâsânî başkentine doğru yola çıkarmıştı. I. Yazdigerd'in son zamanlarında ve oğlu V. Behrâm'ın ilk dönemlerinde iki taraf arasındaki irtibatı korumaya çalışanlardan biri de Amidalı Acacius (أكاسيوس) idi. Roma ordusu Pers sınırındaki Azazene'ye önceden bir saldırı gerçekleştirmiş ve yedi bin esir elde edilmişti. Tutsakların açlıktan acınası hâllerini haber alan Acacius, kilisede kardeşlerine duygu yüklü bir konuşma yaptı. Yaratıcı'nın kap ve çanaklara ihtiyacı yoktu. Kilise'deki altın ve gümüşler satılarak Persli esirler kurtarılıp karınları doyurulabilirdi. Amidalı Acacius'un hayırhah tutumu V. Behrâm'ı şaşırtmış ve Sâsânî kralı, Romalıların savaşta olduğu gibi barış zamanında da düşmanlarının takdirini kazanmayı bildiklerini itiraf etmişti⁴⁶.

42 Socrates, *Ecclesiastical History*, George Bell&Sons, London 1892, s. 340-342.

43 “Chronicle 724”, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 363-630*, ed. Geoffrey Greatrex-Samuel N. C. Lieu, Routledge, London 2005, s. 31-32.

44 Geoffrey Herman, “The Last Years of Yazdgerd I and the Christians”, *Jews, Christians, and Zoroastrians: Religious Dynamics in a Sasanian Context*, ed. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2014, s. 68 (Herman, “The Last Years”); Kyle Smih, *Constantine and the Captive Christians of Persia: Martyrdom and Religious Identity in Late Antiquity*, University of California Press, Berkeley 2016, s. 146.

45 Ani Honarchiansaky, *Connected Histories in Late Antiquity: Study of a Peace between the Roman and Sasanian Empires and Its Diverging Impacts on Christianity in Greater Armenia and Iran*, University of California, Near Eastern Languages and Cultures, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Los Angeles 2018, s. 73-74.

46 Socrates, *a.g.e.*, s. 356; Perviz Hüseyin Talâyi, “Coğrafya-yi Tarih-i Şehr Âmed ve Câygâh-ı ân der Münasebât-ı İrân ve Rûm der Rûzgâr-ı Sâsânîyân”, *Mecelle-yi Pejûheşhâ-yi Tarih-i İrân ve İslam*, 21 (1396), s. 105-106.

Cameron'ın da belirttiği gibi bunlar, I. Yazdigerd'i göklere çıkaran örneklerdir⁴⁷. McDonough, meseleye Sâsânî cenahından bakarak önemli bir değerlendirme yapmış ve bu türden diplomatik misyonları, Hristiyan kilise liderleri arasında *himaye yaratmanın* bir yolu saymıştır. Ona göre, din adamlarının içinde rol aldığı bu anekdotta ve yukarıda anılan sinod günlerinde Sâsânî kralı/kralları siyasi bir tavır içerisindedirler. Bundan sonra cemaat disiplininin uygulanmasıyla birlikte Sâsânî kralına *katolikosu* belirleme yetkisi verilmiştir⁴⁸. Sekizinci yüzyılda meşhur Doğu Kilisesi patriği I. Timothy zamanında derlenen *Synodicon Orientale* içinde, 410 yılındaki sinodun önemine değinilirken I. Yazdigerd ve Konstantinos çağrışımı yapılmıştır. Böylece Sâsânî kralına yaklaşık bir asır önce I. İznik Konsili'ndeki (325) I. Konstantinos'un işlevi yüklenmiş, I. Yazdigerd *Persli Konstantinos*'a tahavvül etmiştir⁴⁹. Bu noktada belki de sorgulanması gereken konu, Roma İmparatorluğu'nun Sâsânîler içindeki kurumsallaşan Hristiyanlıktan ne derece memnuniyet duyduğu veya buna hangi ölçüler dâhilinde taraftar olduğudur. Kontrollü bir inkişaf mı komşunun menfaatindedir yoksa kurumsallaşmanın olduğu yerde, örneği kolayca her çağ ve coğrafyada görülebileceği gibi asıl arzulanan *ötekinin* zuhuru mudur?

Gelgelelim Sâsânî arazisinde I. Yazdigerd'in son zamanlarında bazı Hristiyanları tedirgin eden gelişmeler yaşanmıştır. Socrates, I. Yazdigerd ile değil oğlu Behrâm dönemiyle ilişkilendirdiği gerginliği Mecûsî din adamlarının kıskırtmasına bağlar. Hristiyanlara Pers işkenceleri uygulanmış, kimileri Roma İmparatorluğu topraklarına kaçmış ve onların iadesine sıcak bakılmaması kırk yıllık barışı bozmuştur⁵⁰. Socrates'in aynı yerde sürtüşmenin Perslerin altınmadenlerinde çalıştırmak üzere Romalılardan kiraladıkları işçileri geri göndermemeleriyle ve Romalı tüccarlara saldırılmasıyla tırmandığını açıklaması değerlidir. Zira bu detay, sözde *barış* ikliminin taraflara temin ettiği getirinin hangi kanallar vasıtasıyla gerçekleştiğini örneklemektedir.

Socrates'ten farklı olarak, beşinci asrın ortalarında yazan Theodoretus ise Abda adlı bir piskoposun eylemi nedeniyle I. Yazdigerd'in kiliselere karşı savaş açmaya başladığını belirtmiştir. Ona göre, Abda bir ateşgedeyi yıkmış, kralın yeniden inşa emrine uymadığı için de idam ettirilmiştir⁵¹. Altıncı yüzyılın ortalarında Scythopolisli Cyril de I. Yazdigerd'in hükümdarlığının sonunda meydana gelen Hristiyanlık karşıtı bir zulümden açıkça bahsetmiştir⁵². I. Yazdigerd, Fars tarih geleneğinde doğal olarak günahkâr hatta dinsiz olarak

47 Averil Cameron, "Agathias on the Sassanians", *Dumbarton Oaks Papers*, 23/24 (1969/1970), s. 150.

48 Scott McDonough, "Bishops or Bureaucrats: Christian Clergy and the State in the Middle Sasanian Period", *Current Research in Sasanian Archaeology, Art and History*, ed. Derek Kennet-Paul Luft, Archaeopress, Oxford 2008, s. 89; ayn. yzr., *a.g.t.*, s. 259.

49 Scott McDonough, "A Second Constantine?: The Sasanian King Yazdgard in Christian History and Historiography", *Journal of Late Antiquity*, 1/1 (2008), s. 129-130; Patterson, a.g.m., s. 189.

50 Socrates, *a.g.e.*, s. 352.

51 Theodoretus, *Ecclesiastical History*, Samuel Bagster and Sons, London 1843, s. 342-347.

52 Herman, "The Last Years", s. 69.

olumsuz bir imajla yer edinmiştir. Bu kaynak grubunda Sâsânî kralının böylesine kötü bir imgeyle anılması, Zerdüş cemaatinin çıkarlarını göz ardı etmiş olmasıyla açıklanabilir. Üstelik onun ölüm şeklinin ilahi bir yaptırım anlamını taşıdığı düşünülmüştür⁵³.

II. Yazdigerd (438-457) dönemine gelindiğinde ise, Sâsânîler içindeki Hristiyanların ve Ermenistan ahalisinin sert önlemlerle karşılaştıklarına şahit olunur. Ermeni kralı Tiridates muhtemelen 314 yılında Hristiyanlığı kabul etmiş olmasına rağmen, Pers geleneklerinin devamı ve Ermeni seçkinlerin İran halkıyla olan sıhriyet ilişkileri Ermenistan'ı Romalılar için kuşku bir müttefik hâline getirmiştir. Thomson, Grek bilimine hayranlık duyan Ermenilerin de Konstantinopolis'in siyaseti karşısında her zaman ikircikli bir tutum takındıklarını belirtmiştir⁵⁴. Roma İmparatorluğu ile Pers Krallığı arasında sıkışmış en kuzeydeki halk olarak Ermeniler, Geç Antik Çağ'da neredeyse kesintisiz devam eden Roma-Pers çatışmalarını bazen kendi lehlerine kullanabilmişler; ancak toplumlarının kaderinde çok az rol oynamışlardır⁵⁵.

Sâsânîlerin ordusundaki süvarilerin çoğu Ermeni ve İberyalı soylularca temin edildiğinden, II. Yazdigerd doğudaki yenilgilerinden Hristiyanları sorumlu tutmuş ve Karka'daki (Kark) Hristiyan seçkinlere Zerdüştiliğe geçmeleri yönünde baskı kurarak zulme başlamıştı. Şüphesiz kralın amacı, soylularla işbirliğini güçlendirerek bu yolla yönetimde merkezileşmeyi sağlamak ve imparatorluğun iç ve dış baskılar karşısındaki direncini artırmaktı⁵⁶. Bu sert politika Güney Kafkasya'ya da sıçradı; II. Şâpûr zamanındaki çifte vergilendirme usulü tekrarlandı. Ermenilerin Zerdüştiliğe kazandırılmaları gayesiyle ülkelerine Mecûsî din adamları gönderildi⁵⁷. Bu örnekte din (Zerdüştilik) sadakat testinden ziyade hükmetme aracı işlevi görmüştü. Beşinci yüzyılın ortasında Ermenistan'da bu politikanın uygulayıcısı, II. Yazdigerd'in başkomutanı, Elishe'ye göre kralın dahi emirlerini yerine getirmekten imtina etmediği Mihr Nersi (مهر نرسی) idi. Ne var ki bu siyaset Avarayr (آواریر) Savaşı sırasında Ermeni birliklerinin yenilgisine ve Sâsânî tarafında önemli insan kayıplarına neden olan 450-

53 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, c. II, tahk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Dârü'l-Me'ârif bi Mısır, Kahire 1119, s. 64-65; *Mücmelü'l-tevarih ve'l-Kisas*, nşr. Muhammed Ramazani, Çaphane-i Haver, Tahran 1318, s. 68-69.

54 W. Thomson, "Armenia in the fifth and sixth century", *The Cambridge Ancient History*, vol. XIV, ed. Averil Cameron-Bryan Ward-Perkins-Michael Whitby, Cambridge University Press, Cambridge 2007, s. 663, 669-670.

55 Christopher MacEvitt, *The Crusades and the Christian World of the East, Rough Tolerance*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2008, s. 30. Bu konuda ayrıca bk. İlhami Tekin Cinemre, *Geç Antik Çağda Romalılar ve Sâsânîler Arasında Armenia (224-451)*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018.

56 Patterson, a.g.m., s. 192.

57 Honarchiansaky, a.g.t., s. 124.

451 yıllarındaki büyük isyana yol açacaktı⁵⁸. Sebeos'a göre bu zamanda birçok rahip tutuklanmış, işkence görmüş ve Horasan bölgesine sürgünler gerçekleştirilmişti⁵⁹. II. Yezdigerd adı geçen savaştan sonra ise Ermenistan'da Hristiyanlığın sonunu getirmek yolunda çok fazla girişimde bulunmadı. Bu topraklarda Hristiyan kilisesinin sürekliliği, Ermeni kimliğinin yaratılması ve korunmasında en öncelikli faktör oldu⁶⁰.

I. Yezdigerd örneğinde olduğu gibi, Sâsânî kralları arasında I. Hüsrev (531-579) ve II. Hüsrev (591-626) Hristiyanlarla ilişkileri noktasında ön plana çıkarlar. Kilise tarihçisi Evagrius ile Efesli John, Ermeni kroniği Sebeos ve yedinci asrın Mısırlı vakayiname yazarı Nikiulu Ioannis (John), I. Hüsrev'i Hristiyan olarak anarlar. Evagrius ve Sebeos, Sâsânî kralının son nefesini verirken Hristiyan olduğuna dair rivayeti aktarmış, Efesli John onun dinî kitapların tümünü okuyup muhasebe yaptıktan sonra Hristiyanlıkta karar kıldığını söyleyerek bilge bir kral imgesi ortaya koymuş, Nikiulu Ioannis ise I. Hüsrev'in babası Kavad'ın (ö. 531) Hristiyan olduğunu ancak gizlediğini, son günlerinde sadık adamları beraberinde olduğu hâlde bir hamam kurnasında Şeytan'ı terk edip kutsal *teslise* olan bağıcı bir piskopos nezaretinde açığa vurduğunu söylemiştir⁶¹.

Efesli John'un çizmiş olduğu imajın en önemli gerekçesi, I. Justinianus'un (527-565) 529 yılında Atina Akademisi'ni kapattıktan sonra buradan çıkan bilgilerin Sâsânî ülkesine giderek Gundi-Şapur Akademisi'nde ilim ve tercüme faaliyetlerinde bulunmalarındır⁶². Bu beyin göçü ilişkilerin seyrini olumsuz manada etkilemişe benzemiyor; zira I. Hüsrev (531-579) ve I. Justinianus arasında 562 yılında imzalanan barış anlaşmasının özel şartlarını ayrıntılı bir şekilde kaleme alan Menander, raporunu Sâsânî İmparatorluğu'ndaki Hristiyanların durumunu aktararak bitirmiştir. Buna göre, Hristiyanlar Zerdüştlere yönelik misyonerlik faaliyetlerinde bulunmayacaklar; ancak dinlerini tatbik ve kilise inşa etme konusunda özgür olacaklardır⁶³.

58 Elishe, *History of Vardan and the Armenian War*, çev. Robert W. Thomson, Harvard University Press, Cambridge 1982, s. 77, 82, 140, 142; Dickran Kouymjian, "Lazar Parpetsi", *Studies in Classical Armenian Literature*, ed. John A. C. Greppin, Caravan Books, New York 1994, s. 157-159; Mohammad Taki İmanpur-Perviz Hüseyin Talâyî-Mustafa Cerfi, "Sâsânîyân ve Siyaset-i Zerdüştikerden-i Ermenistan", *Tahkikât-ı Tarih-i İctimaî, Pejûheşgâh-i Ulum-i İnsani ve Müâlaât-ı Ferhengi*, 3/2 (1392), s. 106-112.

59 Sebeos, *The Armenian History*, çev. R. W. Thomson, Liverpool University Press, Liverpool 1999, s. 1-2.

60 Robert W. Thomson, "Mission, Conversion, and Christianization: The Armenian Example", *Harvard Ukrainian Studies*, 12/13 (1988/1989), s. 42; Nina Garsoian, "The Arsakuni Dynasty (A.D. 12-[180?]-428)", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, vol. I, ed. Richard G. Hovannisian, St. Martin's Press, New York 1997, s. 84; ayn. yzr., "Frontier-Frontiers? Transcaucasia and Eastern Anatolia in the Pre-Islamic Period", *Studies on the Formation of Christian Armenia*, Ashgate Publishing, Burlington 2010, s. 351.

61 Evagrius Scholasticus, *Ecclesiastical History*, çev. Michael Whitby, Liverpool University Press, Liverpool 2000, s. 229; Sebeos, *a.g.e.*, 9-10; John of Ephesus, *Ecclesiastical History*, çev. Robert Payne Smith, Gorgias Press, Piscataway 2010, s. 417-418; *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, ed. R. H. Charles, Oxford University Press, Oxford 1916, s. 154-155. Golden'a göre, I. Kavad isyan edip kısa bir süreliğine Orta Asya'ya kaçtığımda maiyetinde Nesturi Hristiyanları bulunmaktaydı. Peter B. Golden, *Central Asia in World History*, Oxford University Press, Oxford 2011, s. 58.

62 Schöffler, *a.g.e.*, s. 52-62.

63 *The History of Menander the Guardsman*, çev. R. C. Blockley, Francis Cairns, Liverpool 1985, s. 55 vd.

Sâsânî kralı II. Hüsrev'in idaresi zamanında Pers coğrafyası daha önce hiç olmadığı kadar farklı Hristiyan cemaatlerine ev sahipliği yaptı. Doğu Kilisesi (Nesturi Kilisesi) başlarda en büyük çoğunluğu oluşturmakla birlikte, Nusaybin Okulu'nun lideri Hnono Kalkedoncu ve Monofizit teolojiye daha yakın kalmayı tercih edince, Mopsuestialı Theodorus'un çizgisinde hareket eden Selevkiya-Ktesifon'daki katolikos ile anlaşmazlığa düştü⁶⁴. 590'lı yıllarda Yakın Doğu'da baş gösteren Pers saldırıları Monofizitlerin sayısında da artışa neden olmuştu. Hatta bunlara kısa süre içinde Kalkedoncular da eklendi. Hekimi Sincarlı Gabriel ve Hristiyan eşi Şirin'i göz önünde bulunduran Süryani Mihail, kendi kimliğinin de etkisiyle II. Hüsrev'i Monofizit yanlısı resmetse de daha erken tarihli Theophanes, kralın Nesturilere arka çıktığını ifade etmiştir⁶⁵. Greatrex, adı geçen Sâsânî kralının pragmatik davranarak müteferrik Hristiyan gruplar arasında denge politikası takip etmiş olduğunu söylemektedir⁶⁶.

Kiliseler kuran ve Aziz Sergius'a adaklar adayan II. Hüsrev'in Kudüs'e saldırı girişimi Hristiyanlığa muarızlıktan değil, Doğu Roma ile kadim sürtüşmeden kaynaklıdır⁶⁷. Taberî'ye göre, 614 yılında Sâsânî komutanı Remiyzan, Kudüs'ü kuşattığı vakit ana hedeflerinden biri Kutsal Haç'ı ele geçirmek ve başkent Selevkiya-Ktesifon'a götürmekti⁶⁸. Huzistan Kroniği'nde ise Kudüs saldırısında Pers güçlerine Hristiyan bir soylu olan Yezdin'in (یزدین) destek çıktığı kayıtlıdır⁶⁹. Ayrıca, II. Hüsrev dönemiyle ilgili olarak Konstantinopolis patriği Nikephoros ve Ermeni kaynağı Sebeos, adı geçen Sâsânî kralının generallerinden olup bir ara isyan da eden Sarbaros'un (Şehrbaraz, شهربراز) Doğu Roma imparatoru Herakleios ile ilişkisinden bahsetmişlerdir. Nikephoros'a göre Sarbaros, II. Hüsrev'in 614'teki yağmada Kudüs'ten aldığı kutsal emanetleri iade edecek, karşılığında imparator onun hükümdarlığını tanıyacaktı. Anlaşmaya evlilik ilişkisi de dâhildi⁷⁰. Greatrex, yedinci yüzyılın başlarında Sâsânî kralı II. Hüsrev'in Yakın Doğu'da gerçekleştirdiği fetihler sonucunda dünyadaki en büyük Hristiyan imparatorluğunu kurduğundan ve tebaasının çoğunluğunun Hristiyanlardan oluştuğundan çok az şüphe edilebileceğini söylemiştir⁷¹.

64 Adday Şer, *Nusaybin Akademisi*, çev. Nesim Doru, Yaba Yayınları, İstanbul 2006, s. 68-76.

65 *The Chronicle of the Theophanes Confessor: Byzantine and Near Easter History, AD 284-813*, çev. Cyril Mango-Roger Scott, Clarendon Press, Oxford 1997, s. 445, 459.

66 Geoffrey Greatrex, "Khusro II and the Christian of His Empire", *Journal of the Canadian Society for Syrian Studies*, 3 (2003), s. 79, 83.

67 Elizabeth Key Fowden, *The Barbarian Plain: Saint Sergius between Roma and Iran*, University of California Press, Berkeley 1999, s. 134-141. Söz konusu Kudüs saldırısında Yahudilerin rolüne dair bk. Ruzbeh Zerrinkub-Cemşid Kahramani, "Vaziyet ve Nakş-ı Siyasî-i Yahudiyân der Rüzgâr-ı Hüsrev-i Perviz", *Edyân ve İrfân*, 51/1 (1397), s. 65-87. Sâsânîler ve İlhanlılar gibi Orta Doğu devletlerinin Kudüs merkezli siyasetleri karşılaştırmaya tabi tutulabilir. İlhanlılar döneminde mezkûr şehir merkezli tasavvurlar için bk. Altay Tayfun Özcan, "Hülegü'nün Ortadoğu Seferinde Kudüs ve Kentin Moğol-Haçlı İlişkilerinin Dönüşümündeki Yeri", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, 9 (2021), s. 1-19.

68 Taberî, *a.g.e.*, s. 181-182.

69 *A Short Chronicle on the End of the Sasanian Empire and Early Islam 590-660 A.D.* (Huzistan/Guidi Kroniği), çev. Nasir al-Ka'bi, Gorgias Press, Piscataway 2016, s. 56 (*A Short Chronicle*).

70 Nikephoros, *Patriarch of Constantinople Short History*, çev. Cyril Mango, Dumbarton Oaks, Washington 1990, s. 65; Sebeos, *a.g.e.*, s. 82-83, 86. İslam ve Hristiyan kaynaklarında Sarbaros'un izini sürmek için bk. Jaakko Hämeen-Anttila, "The Letters of Shahrbarâz and Middle Persian Historiography on the Last Great War of Late Antiquity", *Journal of Late Antique, Islamic and Byzantine Studies*, 1.1-2 (2022), s. 65-93.

71 Greatrex, *a.g.m.*, s. 78.

İlhanlılar ve Hristiyanlık

Cengiz Han (ö. 1227) tarafından kurulan ve yaklaşık olarak otuz üç milyon kilometrekarelik bir alanı kaplayan Moğol İmparatorluğu, bugüne kadar bilinen en büyük kara imparatorluğuydu. ABD'nin üç katından fazla ve Büyük İskender'in imparatorluğunun beş katından daha büyük olan bu imparatorluk, yarım yüzyıl (1206-1260) boyunca Karakurum'dan, müteferrik Moğol uluslarının ortaya çıkmasından sonra ise dört merkezden idare edildi⁷². Cengiz Han'ın dünya görüşünün merkezinde bozkır vardı; 1227 yılında Çin seferi sırasında hayatını kaybetse de önceliği Çin veya İran'ı fethetmek değil, bozkır kabilelerini kontrol altında tutarak onlardan olabildiğince faydalanabilmektir⁷³. Moğolların manevi konulara ilgileri büyük ölçüde yiyecek elde etme, savaşta muzafferiyet ve sıhhat gibi yaşamın doğal akışı içindeki meselelere sundukları katkı ölçüsünde değer kazanıyor ya da azalıyordu. Dolayısıyla onlar, hayatlarını kolaylaştıran her türlü dinî uygulamaya veya ritüele açıklardı. Kerayitlerle ilişkiler vesilesiyle aile üyeleri içerisine pek çok Nesturi Hristiyan katılmış olmasına rağmen, Cengiz Han'ın Türk-Moğol destekçilerine göre imparatorluğu adeta bozkırda *İskender Romansı*'nın canlı bir versiyonunu temsil ediyordu⁷⁴.

Dinlerin ve dindarların özgürlüğü *yasa* ile güvence altına alınmış olmasına rağmen, bu din ve inanç sahasında sorunsuz bir yaşamı vaat etmiyordu. Dolayısıyla bu kadar geniş bir alana yayılan imparatorluk dâhilinde ortaya çıkan anlaşmazlıklarda, büyük kağanlar bazen bir tarafa iltimaslarını belli edebiliyorlardı. Cüveynî ve Reşîdüddin'in kaydettiği Büyük Kağan Ögedey'in Müslümanlara karşı gösterdiği yakınlık örneklerini⁷⁵, aynı büyük kağan zamanında Moğolların Hristiyan Avrupa'ya sefere (1240-1241) çıkmalarıyla birleştiren alan dışı bir okur, farklı çıkarımlara yönelebilir. Hâliyle Hristiyanlıkla çok erken tanışan Moğolların böyle bir bakış açısına göre, Ruslara ve Avrupalı Hristiyan güçlere karşı da uzun soluklu ve bir o kadar kanlı harekâtlar içerisine girmemeleri lazım gelirdi. Moğolların Nesturi tebaasının mezhep taassubuyla sefer zeminini hazırladıkları intibâi ise büsbütün anakronizm içerir; zira on üçüncü yüzyılın ortasından evvel ne Moğollar bu derece bir teoloji bilgisine ne de Nesturiler kendilerini Katoliklerden ayıran mezhebî inceliklere vakıftılar.

Moğolların Hristiyan Türk-Moğol kabileleri Kerayitler, Naymanlar ve Öngütler vasıtasıyla ünsiyet ve akrabalık bağı kurduğu zemin daha Cengiz Han'ın halefi Ögedey zamanında Kafkas Hristiyanlarını ve kuzeydeki Rus knezliklerini de kapsamış, Avrupa seferiyle birlikte ise Karakurum'a akan hünerli insanlar arasına Katolikler de dâhil edilmişti.

72 Christoph Baumer, *The History of Central Asia-III, The Age of Islam and the Mongols*, I. B. Tauris, London 2016, s. 164.

73 Thomas J. Barfield, *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China*, Blackwell, Cambridge 1992, s. 203.

74 Richard Foltz, "Ecumenical Mischief Under the Mongols", *Central Asiatic Journal*, 43/1 (1999), s. 44; S. A. M. Adshad, *Central Asia in World History*, Palgrave, New York 1993, s. 56.

75 Cüveynî, *a.g.e.*, s. 264; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu'l-Tevârih*, c. I-II, nşr. Muhammed Ruşen-Mustafa Musevi, Neşr-i Elburz, Tahran 1373, s. 686-687.

Moğolların Avrupa seferinden sonra Büyük Kağan seçilen Güyük'ün tahta çıkma merasimine Avrupa'dan Katolik bir elçi olan Carpini de katılmıştır. Carpini sessiz kalırken Abû'l-Farac ve Cûzcânî'nin Hristiyan saydığı Güyük'ün⁷⁶ en sadık danışmanları, Nesturi Çinkay ve Kodak'tı⁷⁷. Moğollar arasındaki soylu Hristiyan kadınların ve devlet adamı mevkiini tutan seçkin Hristiyanların sayısı az olmadığı hâlde, Güyük'ün Papa IV. Innocentius'a gönderdiği cevabi mektupta onu boyun eğmek üzere huzuruna çağırması ancak dünya hâkimiyeti arzusuyla açıklanabilir⁷⁸. Büyük Kağan Môngke'nin inancının ise çeşitli kaynak grupları tarafından farklı aksettirildiği ortadadır. Aşağıda değinileceği üzere annesi koyu bir Hristiyan olan Môngke'yi Cûzcânî Müslüman, Ermeni Hayton Hristiyan, kendisiyle birkaç kez görüşme fırsatı bulan Rubruk ise inanca dair meselelerde atalarının izinden giden birisi olarak tarif etmiştir⁷⁹. İlhanlıların kuruluşundan evvel Horasan'ın idareciliğini yürüten, baştan Hristiyan sonra Budizm ve en son İslam'da karar kılan Uygur asıllı Körgüz'ün⁸⁰ hikâyesi ile aşağıda anılacak olan İlhanlı hükümdarı Olcaytu'nun renkli inanç dünyası Môngke'yi de onlara yakınlaştırmak için bir sebep teşkil etmemelidir.

Orta Asya ve Kuzey Çin'de kabileler arasındaki kan ittifaklarında etkin bir şekilde işlev gören Hristiyanlık, Hülâgû'nün batı harekâtıyla görevlendirmesiyle birlikte Avrupa ile ilişkilerde siyaseten de belirleyici bir konuma geliyordu⁸¹. 1357 yılında, Hülâgû'nün Bağdat'ı istilası üzerinden tam bir asır geçtikten sonra ortaya çıkan Mandeville'in seyahatlerini anlatan kitap bize hem Môngke'nin Hristiyan olduğunu hem de onun kardeşi Hülâgû'yü Kutsal Toprakları Hristiyanlara iade etmek üzere görevlendirdiğini söylemektedir⁸². Orta Çağ'da Marco Polo'nun kitabının şöhretine denk bir popüleriteye sahip olan Mandeville'in kitabının adı bilinmeyen yazarının, günümüz araştırmacılarınca derleme bir eser ortaya çıkarmış olduğu konusunda şüphe bulunmuyor. Bu toplamanın, İlhanlıların tarihe karıştığı ancak son zamanlarında İslami bir kimliğe büründüğü, Kıpçak bozkırlarındaki ve Mâverâünnehir'deki

76 Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, c. II, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 547 (Abû'l-Farac, *Tarih*); Cûzcânî, *a.g.e.*, s. 399-406.

77 Cüveynî, *a.g.e.*, s. 303; Reşidüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s. 808; Muhammed bin Ali bin Muhammed Şebânkâreî, *Mecema'u'l-ensab fi'l-tevârih*, tsh. Mir Haşim Muhaddis, İntişarat-ı Emir-i Kebir, Tahran 1363, s. 254-255; Muhammed b. Seyyid Burhâneddin Hândşâh Mîrhând, *Ravzatü's Safâ fi Sîreti'l Enbiyâ ve'l Mülûk ve'l Hulefâ*, c. VIII, tsh. Çemşid Giyânfer, İntişarat-ı Esatir, Tahran 1385, s. 3946; Giyâseddin b. Hümâmeddin Hândmîr, *Tarih-i Habîbü's-Siyer fi Ahbâr-i Efrâd-i Beşer*, c. III, nşr. Muhammed Debirsiryaki, İntişarat-ı Hayyam, Tahran 1380, s. 57.

78 Mesud Recebnîya, "Namehâ-yi Farsî-i Giyuk Han be Pap", *Hüner u Merdüm*, 136-137 (1352), s. 37-39.

79 Cûzcânî, *a.g.e.*, s. 411; Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 104; Rubruk (Ruysbroeckli Willem), *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, ed. Peter Jackson-David Morgan, çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 250 vd.

80 Christopher P. Attwood, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Facts On File, New York 2004, s. 320-321.

81 Tjalling H. F. Halbertsma, *Early Christian Remains of Inner Mongolia: Discovery, Reconstruction and Appropriation*, Brill, Leiden 2008, s. 54.

82 John Mandeville, *The Travels of Sir John Mandeville; the Version of the Cotton Manuscript in Modern Spelling*, Macmillian Company, New York 1905, s. 150.

Moğolların Türkleşmeleriyle birlikte Müslümanlaştığı, Timur'un Asya'da yükselişinin arifesinde ortaya çıktığını ve ardından pek çok kopyasının meydana getirildiğini hatırlamak gereklidir. Diğer taraftan, İslami kaynaklarda zalimlik konusunda dedesi Cengiz Han'ı bile gölgede bırakan Hülâgû'yü, aynı geleneğin Müslümanlaştırma girişimine daha erken tarihte rastlandığını Biran ortaya koymuştur⁸³. Mandeville'in eserinin yazarının, Hülâgû'yü esasen filozof ve Hristiyan dostu olarak tasvir eden Abu'l-Farac'ın *Kronografyası* ile Biran'ın sözünü ettiği ve aşağı yukarı aynı tarihlerde yazılan iki eserden haberdar olması mümkün değildir. On üçüncü ve on dördüncü yüzyıllar, Doğu ve Batı dünyasının birbirini henüz tanıdığı, Avrupalıların Sedd-i İskender'in ötesinde kendilerine benzeyen insanların yaşadığına ancak ikna oldukları ve bunun gibi pek çok peşin hükmü tecrübi farkındalıkla terk ettikleri bir zaman dilimidir. Ne var ki bu, Orta Çağ'da neredeyse her şeyin politika ve dinle açıklandığı ve çözüme kavuşturulduğu gerçeğini görmezden gelmeyi gerektirmiyor. Aynı hassasiyetin öteki tarafta daha incelikli bir şekilde gözetildiğini söyleyemiyoruz. Zira öncesinde Moğol tarihine ilişkin yalın eserlerle karşılaşmayan bir okur, Cüveynî ve Reşidüddin'in bir yönüyle sanat değeri taşıyan kitaplarını arka arkaya bitirdiğinde, Moğol hükümdarlarının mütedeyyin Selçuklu hükümdarlarından aşağı kalmadıkları hatta daha üstün oldukları zannına kapılabilir. İlk bölümde ele alınan Sâsânî krallarının inanç dünyalarına dair yazılanları ve yaklaşımları da bu açıdan değerlendirmekte fayda vardır. Hristiyan bir Sâsânî kralı görme arzusuyla bazı *şâhinşah*ların Hristiyanlığını dillendirenler, Hristiyan kaynaklarıdır; aşağıda görüleceği üzere bazı *ilhan*ların İsa-Mesih taraftarı olduğunu söyleyen de aynı kaynak grubudur.

Sâsânî-Doğu Roma sürtüşmesinde belki çoğu zaman pasif bir direnişle ama önemli bir cephe oluşturan Ermenilerin, özellikle Möngeke ve Hülâgû ile irtibatlı olarak yüzyıllar sonra yeniden anıldıklarına şahit olunur. Hayton tarafından kasıtlı olarak işlenen tasarının dayandığı zemin, Kilikya Ermeni kralı I. Hetum'un başkent Karakurum'da Möngeke Kağan'ı ziyaret etmiş olmasıdır (1253-1256)⁸⁴. Bu görüşmenin bazı modern eserlerde, Doğu Roma ve Habeşistan'ın dünyayı aralarında pay etmelerine değinen ikinci bir *Kebra Nagast*'a, neredeyse tüm Asya kıtasının Ermeniler ve Moğollar arasında taksiminin müzakere edildiği ve ardından bu yönde karara bağlandığı bir mukaveleye tahvili şaşırtıcıdır.

Hülâgû'nün Bağdat'ı istilasını, eşi Dokuz Hatun'un rolü vb. Hristiyanlıkla alakalı daha başka konular varsa da bunları haricî siyaset kapsamına dâhil edemeyeceğimizden zikretmeyi gerekli bulmuyoruz. Böylece, 1260-1261'de Musul kuşatmasına katılan Hristiyan Moğol

83 Bk. Michal Biran, "The Islamisation of Hülegü: Imaginary Conversion in the Ilkhanate", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 26/1-2 (2016), s. 79-88.

84 Korykoslu Hayton, *a.g.e.*, s. 99-104. Kilikya Ermeni kralı I. Hetum'un kardeşi Smpad'ın (ö. 1276) 1248 yılında henüz Güyük hayattayken Kıbrıs'taki kız kardeşlerine (Emeline/Stephanie ve Maria) yazdığı mektupta, büyük kağanın Hristiyan olduğunu söylemiştir. Chateaurouxlu Eudes'un papaya yazdığı mektup içerisine dercettiği Smpad'ın mektubu için bk. *The Seventh Crusade, 1244-1254: Sources and Documents*, ed. Peter Jackson, Ashgate, Burlington 2007, s. 77-80. Söz konusu mektupta, ilk kısımda ele aldığımız İran'ın Hristiyanlaşmasına anlam verilirken ön plana çıkan "üç bilge", "üç kral"a dönüşmüştür.

Samdagu'nun hikâyesi gibi detay konular da kapsam dışı kalıyor. Yalnız burada çalışmamızın ikinci bölümünü ilgilendiriyor gibi görünen *İslam*'a ayrı bir parantez açmak gerekiyor. Bunu yaparken ilk kısımda andığımız Young'un "Sâsânîlere son veren Müslümanların aynı zamanda bu toprakların istikbaldeki Hristiyanlaşmasına da ket vurdukları" yaklaşımını hatırlamak icap ediyor. Zira buna yakın bir saptama, "Moğollar Aynicâlût'ta (1260) galip gelselerdi, Hristiyanlık Asya'nın çoğunda kendini kalıcı kılabilir ve İslam aşamalı olarak bu topraklardan sürülebilirdi" sözleriyle Jenkins'ten gelmiştir⁸⁵. Mezkûr savaşın gün geçtikçe Akdeniz'deki Haçlı egemenliğini sonlandırabilecek yüz kızartıcı bir anlama karşılık geldiği düşünülürse⁸⁶, Müslüman Memlüklerin Hülâgû'yü hamle yapmaya zorladığı anlaşılıyor. Roma-Pers ilişkilerinde Hristiyanlığın haricî politikada bir araç olarak kullanılmasında I. Konstantinos'un yayılımcı tavrı belirleyici olmuşken, bu İran Moğolları'nda ilk *ilhamn* duyduğu mecburiyetten kaynaklanıyor⁸⁷.

1262 yılında Hülâgû'nün Meraga şehrinden Fransa kralı IX. Louis'ye gönderdiği mektup, diplomatik açıdan bazı mahzurlar ve muhteva bakımından birtakım çelişkiler barındırır⁸⁸. Örneğin, mektubun iş birliği kastıyla yazıldığı ortadayken, bir Frank olan kâtip Richardus'un tesiriyle Eski Ahit'ten yapılan alıntılarda ve bizzat Hülâgû'nün sözlerinde tâbîlik talebi açıkça yer almıştır. İlerleyen kısımda ise icraatlarına odaklanan Hülâgû, İsmâîlîlerin ve Sünnî hilafetin maruz kaldığı hazin sonu hatırlatır. Bağdat'ın ele geçirilişi sırasında başta Nesturilerin patriki olmak üzere Hristiyan din adamlarının canına herhangi bir zararın gelmediği önemle vurgulanır ki bu on yıllar sonra söz konusu mektuptan haberdar olmayan Abu'l-Farac'ın da yineleyeceği bir motiftir. Son Abbâsî halifesi ile birlikte öldürülen adamlarının yekûnu "iki bin ve hesap edilemeyecek kadar fazlası" şeklinde zikredilirse de sayı sadece Müsta'sım-Billâh'ın (ö. 1258) maiyetindekilere şamil olmalıdır. Mektupta Hz. Muhammed *sahte peygamber*, Memlükler ise *Bâbil'in köpekleri* olarak anılır⁸⁹. Fransa kralı

85 Philip Jenkins, *The Next Christendom: The Coming of Global Christianity*, Oxford University Press, Oxford 2002, s. 25.

86 Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571): The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, The American Philosophical Society, Philadelphia 1976, s. 98.

87 Hülâgû'nün bağlaşmak yolundaki çabasının aksine Hristiyan din adamları tarafından 1260 ve 1261 yıllarında Kutsal Topraklar'dan Avrupa'ya gönderilen mektuplarda Moğolların vahşiliği işlenmiş ve yardım çağırısı yapılmıştır. İlk *ilhamn* Kudüs temelli vaadinden haberdar olmayan Hristiyan seçkinlerin Avrupalı güçlerden muavenet beklentileri için bk. *Letters from the East: Crusaders, Pilgrims and Settlers in the 12th-13th Centuries*, ed. Malcolm Barber-Keith Bate, Ashgate, Burlington 2010, s. 153-156; *Crusade and Christendom: Annotated Documents in Translation from Innocent III to Acre, 1187-1291*, ed. Jessalynn Bird-Edward Peters-James M. Powell, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2013, s. 332-337.

88 Fransa kralı IX. Louis, Hülâgû'nün 1262 yılındaki mektubuna muhatap olmasından on dört yıl kadar önce Moğollarla diplomatik temaslar içerisinde yer almıştır. Fransa kralı 1248 yılında Kıbrıs'ta bulunduğu sırada buraya Moğol noyanı Elciğidey'in elçileri (David ve Mark) gelmiştir. Büyük Kağan Güyük adına faaliyette bulunan Elciğidey, Moğolların *yasa gereği* Hristiyan mezhepleri arasında bir ayırım yapmadığını ifade etmiştir. Jean De Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, çev. Cüneyt Kanat, Vadi Yayınları, Ankara 2002, s. 80-82.

89 Paul Meyvaert, "An unknown letter of Hulagu, Il-Khan of Persia, to king Louis IX of France", *Viator*, 2 (1980), s. 245-259; Murat Tural, *Asya'ya Yolculuklar: Hristiyan Dünyası ve Moğollar (Dinî İdealler ve Politik Kaygılar)*, Timaş Akademi Yayınları, İstanbul 2021, s. 275.

IX. Louis, Hülâgû'nün 1265 yılındaki ölümünden iki yıl sonra İngiltere prensi Edward beraberinde olduğu hâlde yola çıkmış; ancak Tunus yakınlarında hayatını kaybetmiştir (1270)⁹⁰.

Bu yakınlaşmadan sonra, 1274 yılındaki II. Lyon Konsili'ne on altı kişiden oluşan bir İlhanlı heyetinin katılması herhâlde tarihin en ilginç karşılaşmalarından biridir. Heyet üyelerinin çoğunun Hristiyanlardan oluştuğu tahmin edilmekle birlikte, hazırunun kuşku lu bakışları altında üç Moğol'un güven telkin etmek gayesiyle vaftizde karar kıldığını haber alıyoruz. Heyetin taşıdığı Abaka'nın mektubunun Cengiz Han'dan ziyade Hülâgû ve Hristiyan eşi Dokuz Hatun'a vurgu yapması, ittifakın hangi zemin üzerine bina edilmek istendiğini açık şekilde ortaya koyuyor. Dönüş yolunda Papa X. Gregorius'un (1272-1276) Abaka'yı Hristiyan olmaya davet eden mektubunun, *ilhanın* manevi dünyasında bir değişime sebep olup olmadığını bilemiyoruz⁹¹. Abaka'nın bu uğurdaki son teşebbüsü, biri Grek diğeri Gürcü olan James ve Vassali kardeşleri Avrupa'ya göndermek oldu. İngiltere kralı, Fransa kralı ve Papa XXI. John ile temas kuran bu ikili, muhtemelen muhataplarının adını hiç duymadıkları Çin'deki Kubilay'ın Hristiyanlığa muhabbetinden bile bahsetmişlerdir. Buna mukabil 1278 yılında yeni papa III. Nicolaus, Yuan hükümdarına dair müjdeye aldanmış, İlhanlılar içinden ise kesafete haiz vaftiz haberlerinin gelmesi dileğini iletmiştir⁹².

Avrupa'dan gönderilen mektuplarda *kutsal teslise* riayet ve vaftizle şereflemek gibi konular öncelik arz ediyorken, *ilhanlar* atalarıyla övünmek yolunu tercih ediyorlardı. Nitekim *ilhan* Argun'un Tebriz'den Papa IV. Honorius'a yazdığı mektup (1285), *ilhanın* şahsının Hristiyanlığını konu edinmezken, annesinin Hristiyanlığını ve Hülâgû, Abaka ve Kubilay'ın Hristiyanlara karabetini vurguluyordu⁹³. Bu zamanda ikisi de Nesturi Hristiyan olan Uygur Rabban Sauma (Savma) ile Öngüt Markos'un Çin'den yola çıkıp, ikincisinin bir zamanların Sâsânî başkenti Ktesifon'da III. Yaballaha adıyla Doğu Kilisesi'nin patriği seçilme (1281) ve ilkinin Argun'un Mısır'a saldırı gerekçesiyle yardım talep etmek üzere altmışlı yaşlarında

90 Hülâgû'nün Müslümanlar ve Hristiyanlar nazarında birbiriyle çelişen imajlarının aksine, kendisi için "son Haçlı" yakıştıması yapılan IX. Louis *barışsever* bir kral olarak anılır. William Chester Jordan, *Louis IX and the Challenge of the Crusade, A Study in Rulership*, Princeton University Press, Princeton 1979, s. 200-203.

91 "Annales Londonienses", *Chronicles of the Reigns of Edward I and Edward II*, ed. William Stubbs, Longman & Co., London 1882, s. 83; Karl-Ernst Lupprian, *Die Beziehungen der Papste zu Islamischen und Mongolischen Herrschern im 13. Jahrhundert anhand ihres briefwechsels*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatican City 1981, s. 244-246; Giovanni Soranzo, *Il papato, l'Europa cristiana e i Tartari: un secolo di penetrazione occidentale in Asia*, Societa Editrice "Vita e Pensiero", Milan 1930, s. 257; Denise Aigle, "The Letters of Eljigidei, Hülâgû, and Abaq: Mongol Overtures or Christian Ventriloquism?", *Inner Asia*, 7/2 (2005), s. 153-154 (Aigle, "The Letters"); Sierra Lomuto, *Exotic Allies: Mongol Alterity and Racial Formation in the Global Middle Ages, 1220-1400*, University of Pennsylvania, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Philadelphia 2018, s. 105-106.

92 George Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran: A Persian Renaissance*, Routledge, London 2003, s. 50-51; Igor De Rachewiltz, *Papal Envoys to the Great Khans*, Stanford University Press, Stanford 1971, s. 157.

93 Lupprian, *a.g.e.*, s. 244-246; Soranzo, *a.g.e.*, s. 257; A. C. Moule, *Christians in China Before the Year 1550*, The Macmillan Co., New York 1930, s. 106.

Avrupa'ya uzun soluklu bir seyahate (1287-1288) gönderilme hikâyesi ilginçtir. Hülâgû'nün temas kurduğu Fransa kralı IX. Louis'nin torunu IV. Philippe (ö. 1314), Abaka zamanında IX. Louis ile yola çıkıp planın akamete uğramasından sonra Akka'dan dönen ve ardından İngiltere kralı olan I. Edward (ö. 1307) ve henüz seçilen Papa IV. Nicolaus ile görüşmeler yapan Rabban Sauma, tarihte eşine az rastlanır bir seyahat deneyimine imza atmıştır. Bu tecrübe, Moğolları konu edinen Arap ve Fars kaynaklarının Avrupa ile olan ilişkilere neredeyse hiç yer ayırmadıkları gerçeğiyle birlikte düşünüldüğünde daha anlamlı hâle gelir. Paul Bedjan (ö. 1920), 1887 yılında Sauma ve Markos'un hikâyelerini konu edinen Süryanice yazmayı bulmasıyla, altı asır önce Abu'l-Farac'ın isimlerini vermekle yetindiği bu hikâyeyi aydınlığa çıkarmıştır⁹⁴.

1289 yılına gelindiğinde Argun'un, Cenevizli Buscarello'yu Fransa kralı IV. Philippe'in huzuruna gönderdiğini görüyoruz. Buscarello'nun taşıdığı mektup, 1291 yılında ayı ve günü dahi belli olmak üzere Dımaşk'ta buluşmayı vadetmiş olsa da tüm örneklerde karşımıza çıktığı gibi taraflar arasında telaki hâsıl olmamıştır⁹⁵. Papa IV. Nicolaus'un vaftiz sualine Argun'un 1290 yılında verdiği cevapta bunu *irade özgürlüğüne* mahsus bir mevzu sayması, süregiden görüşmelerin tıkanıdığı noktaya işaret buyurması açısından değerlidir⁹⁶. Vadedilen yıl Akka'nın düşüşü ise moral açıdan Aynicâlût'un yol açtığı yıkıma eş değer bir anlama karşılık gelmiş olmalıdır.

Gâzân Han'ın (1295-1304) saltanatının başlarında iç siyasette Hristiyanlar bazı sıkıntılar yaşamış olmalarına rağmen, Müslüman olan *ilhan* Avrupa ile ilişkileri kesme yoluna gitmemiştir. 1301 yılında Cenevizli Buscarello, Papa VIII. Bonifacius'un elçisi olarak *ilhanın* huzuruna çıkmıştır. Boyle, Gâzân zamanı gibi Gâzân'ın selefi *ilhanların* da Avrupa ile ilişkileri konusunda sessizliğe bürünen Reşidüddin'in Buscarello ile görüşmüş olabileceği ihtimalini dillendirmiştir⁹⁷. Son ikisi kendi tasarrufu olmak üzere üç farklı inanç ile anılan Gâzân'ın ardılı Olcaytu, İslam'da karar kılmasının sonrasına dâhil süreçte Avrupa ile ilişkileri devam ettirme yönünde bir tavır sergilemiştir. Ne var ki o, 1305 yılında Fransa kralı IV. Philippe'e yazdığı mektupta kararlılığını ortaya koymaya çalışırken çelişkiye düşmüştür. Zira Olcaytu, Hristiyan dünyası ile ataları zamanındaki elçi teatilerini yerinde bulduğunu bildirirken, Möngeke'nin ölümünden beri (1259) müteferrik Moğol uluslarının ihtilafta kaldığını ve ancak şimdi aralarında anlaşma sağlanabildiğini belirtmiştir⁹⁸.

94 Tural, *a.g.e.*, s. 70-76. Doğduğu coğrafya, Keldânî geçmişi ve ardından Lazaristliğe temayülü Bedjan'ın keşfini anlamlı kıldığı gibi şüphesiz Sâsânîleri de hatırlatıyor. Paul Bedjan hakkında bk. Heleen Murre-van den Berg, "Paul Bedjan, Missionary for Life (1838-1920)", *Homilies of Mar Jacob of Sarug*, ed. P. Bedjan-S. P. Brock, Gorgias Press, Piscataway 2006, s. 339-369.

95 Bertold Spuler, *History of Mongols, Based on Eastern and Western Accounts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Dorset Press, New York 1988, s. 141-142; Antoine Mostaert-F. W. Cleaves, *Les lettres de 1289 et 1305 des ilhan Aryun et Öljeitü à Philippe le Bel*, Harvard University Press, Cambridge 1962, s. 17-18.

96 Antoine Mostaert-F. W. Cleaves, "Trois documents mongols des Archives secretes vaticanes", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, XV/3-4 (1952), s. 451; Tural, *a.g.e.*, s. 280.

97 John Andrew Boyle, "Rashid al-Din and the Franks", *The Mongol World Empire 1206-1370*, Variorum Reprints, London 1977, s. 65.

98 Spuler, *a.g.e.*, s. 142-143; Mostaert-Cleaves, *a.g.e.*, s. 55-57.

1295 yılında Geyhatu'ya karşı isyan eden, aynı yıl Gâzân karşısında da başarısız olan Baydu için Abu'l-Farac, “kendisini bazen Müslüman bazen de Hristiyan gibi gösteriyordu” yorumunu yapmıştır⁹⁹. Fransa kralı IX. Louis'nin hayat hikâyesini yazan Joinville ise aynı yöndeki savı velakin bunu tüm Moğollara teşmil ederek “kendilerini Hristiyanlara karşı Hristiyan Müslümanlara karşı da Müslüman gibi sattıkları” şeklinde tahkir içeren bir tarzda aktarmıştır¹⁰⁰. Hemen yukarıda zikri geçen Olcaytu'nun annesi Uruk Hatun Hristiyan olduğundan, *ilhanın* vaftiz adının, Rabban Sauma'nın *komünyon* paylaşımından nasıplendiği Papa IV. Nicolaus'tan mülhem Nicolaus olduğunu biliyoruz. Olcaytu ardından Budizm'e yönelmiş, sonra sırasıyla Hanefî, Şâfiî ve İsnââşeriyye Şîası'na bağlanmıştır¹⁰¹. Abu'l-Farac ve Joinville'nin kişi ve topluluk merkezli yorumları, modern zamanın insanını aşırı çıkarsamalara yöneltebilir. Ne var ki bu, insanların niteliklerinin din temelli izahlarla tarif edildiği Orta Çağ'ın bir gerçeğine işaret etmektedir. Çatışma, diplomasi veya erke ulaşma ihtirasının geçerli olduğu hâllerde, din ve inanç sahasında yöneticilerin farklı ünsiyet bağlarına teveccühü tabii karşılanmalıdır. Sâsânîler ve Moğollar özelinde dinî çoğulculuğun bir denge unsuru teşkil ettiğini gösteren pek çok örneğe tesadüf olunur. I. Hüsrev'in halefi IV. Hüzmüz'ün (ö. 590) bu minvaldeki çeşitliliği tahtın ayaklarına¹⁰², yaklaşık yedi asır sonra Büyük Kağan Möngeke'nin (ö. 1259) ise elin parmaklarına benzetmesi¹⁰³, onların mülklerinin selametini inanç sahasında gözetilecek muvazenede aradıklarına işaretler.

İran'da Hristiyanlık: Süreklilik ve Değişim

Bu başlık altında Sâsânîler ve İlhanlılar özelinde yapılacak olan karşılaştırma *katolikos*, *kadın* ve *kovuşturma* temalarını kapsıyor. İran coğrafyasında İslam varlığı görmezden gelinerek Doğu Kilisesi'nin lideri konumundaki *katolikos*a dair yapılacak olan bir değerlendirmenin eksik kalacağı düşünülebilir. Hatta Platt'in, Doğu Kilisesi *katolikosu* I. Timothy'nin (780-823) Bağdat'ta ektiği tohumların 400 sene sonra Moğollar bu topraklara geldikleri vakit ürün verdiği yorumu hesaba katıldığında¹⁰⁴, bu bağın kurulması bir gerekliliğe dönüşebilir. Çalışmanın hacmini aşacağından ve esas odağımız mezkûr iki devlet zamanında Hristiyanlığın dış politikadaki rolü olduğundan, Platt'in kışkırtıcı gibi görünen iddiasını çürütmek yoluna gidilmedi. Ne var ki konuyla alakalı olarak Fortescue'nun “asmada kalmayan dal kurur” darbimeselenin Doğu Kilisesi için geçerli olmadığını söylemesi

99 Abu'l-Farac, *Tarih*, c. II, s. 655.

100 Joinville, *a.g.e.*, s. 183.

101 Olcaytu'nun inanç dünyası hakkında yeni bir makale için bk. Osman G. Özgüdenli-Fırat Umanç, “Bir İlhanlı Hükümdarının İbadet Dünyası: Sultan Olcâyâtü Muhammed (1304-1306)”, *TAD*, 42/73 (2023), s. 73-104. Çalışmada (s. 94), 1282 doğumlu Olcaytu'nun yedi yaşında (1289) vaftiz edildiği, on üç yaşında ise yirmi üç yaşındaki ağabeyi Gâzân ile birlikte Müslüman olduğu belirtiliyor.

102 *Siirt Vakayinamesi*, s. 185; Taberî, *a.g.e.*, s. 173-174.

103 Rubruk, *a.g.e.*, s. 246-247.

104 Andrew Platt, “Changing Mission at Home and Abroad: Catholicos Timothy I and the Church of the East”, *Winds of Jingjiao: Studies on Syriac Christianity in China and Central Asia*, ed. Li Tang-Dietmar-W. Winkler, LIT Verlag, Wien 2016, s. 178.

değerlidir¹⁰⁵. Öncesi de var olmakla birlikte Doğu Kilisesi'nin Orta Asya'nın pek çok yerine hatta Çin'e kadar adı geçen katolikos zamanında ulaştığını biliyoruz. Söz konusu başarı hikâyesinin mimarlarının Müslüman idareciler olduğunu söyleyemsek de bu yola taş koymadıklarını rahatlıkla gözlemliyoruz. Platt'in doktora tezinde, Doğu Kilisesi'nin varlığı için hayati gördüğü üç dönemden biri ise, İlhanlılardan bahsedilen kısımda zikri geçen katolikos III. Yaballaha zamanıdır¹⁰⁶. Katolikos III. Yaballaha ve *ilhan* Argun, Hristiyanlığı dış politikada kullanma eğiliminde fazlasıyla bulunmuşlardır. Doğal olarak bu yine I. Timothy'nin “gelenek ikinci doğadır” sözünü hatırlatıyor¹⁰⁷. İşte Sâsânîler dönemi, bu geleneğin tam da başlangıcına denk düşüyor.

Kadının ise modern öncesi ve hatta modern zamanların erkek egemen siyasal düzleminde, çocuklarının dinî tercihleri üzerindeki etkileri veya politik evliliklere konu olmaları dolayısıyla önemini koruduğu görülüyor. Sâsânîler ve İlhanlılar bağlamında Hristiyan kadınların haricî siyasetteki etkisi karşılaştırılabilir bir zemin olarak tebarüz ediyor. Son olarak kısaca, Sâsânîler içindeki kimi tarihçilere göre bir *eşaneden* ibaret olan Hristiyan takibatının İlhanlılar zamanında neden yaşanmamış olduğu sorgulanmaya çalışılıyor.

Katolikos

Murre-van Den Berg¹⁰⁸, *ilhan* Abaka zamanında hatta onun “Tanrı'nın takdiri”¹⁰⁹ şeklinde bir açıklama getirdiği Sauma'nın arkadaşı Markos'un III. Yaballaha adıyla katolikos seçilmesinin arkasından, Abbâsîlerden kalma bir gelenek olarak İlhanlı sarayına kabul edildiğini belirtir. Sâsânîler içindeki Doğu Hristiyanlarının lideri konumundaki *Katolikos*, şahinşah/kralların kralı ve mobedan-ı mobed/rahiplerin rahibi gibi Perslere münhasır ünvanları taklit yoluyla *babaların babası* olarak hitap edildiğini görmekteyiz. *Katolikos* her ne kadar Hristiyan cemaatinin iyi hâlinin mesuliyetini omuzlarında hissetse de sahip olduğu otoritenin kaynağını Pers kralından bilmekteydi¹¹⁰. İleride Moğol İmparatorluğu'nun büyük kağanlarının ve *ilhan*ların saraylarında çeşitli dinlerin temsilcileri arasında gerçekleşecek olan tartışma meclisleri, Sâsânî sarayının da bir gerçeği idi. Efesli John, sürekli Sâsânî sarayında kalan Nesturi (Doğu Kilisesi) Katolikos'un *Ortodoks* bir piskoposa suç isnat

105 Adrian Fortescu, *The Lesser Eastern Churches*, Catholic Truth Society, London 1913, s. 88.

106 Andrew Thomas Platt, *The Church of the East at Three Critical Points in its History*, Catholic University of America, The Faculty of the Department of Semitic and Egyptian Languages and Literature School of Arts and Sciences, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Washington 2017.

107 Lev E. Weitz, *Between Christ and Caliph: Law, Marriage, and Christian Community in Early Islam*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2018, s. 63.

108 Heleen Murre-van Den Berg, “The Church of the East in Mesopotamia in the Mongol Period”, *Jingjiao: The Church of the East in China and Central Asia*, ed. R. Malek, Institut Monumenta Serica, Sankt Augustin 2006, s. 383 (Murre-van Den Berg, “The Church of the East”).

109 *The History of Yaballaha III, Nestorian Patriarch and His Vicar Bar Sauma*, çev. James A. Montgomery, Columbia University Press, New York 1927, s. 44-45.

110 Herman, *a.g.e.*, s. 51.

ettiğini ve I. Hüsrev'in bu durum karşısında sessiz kalamadığını aktarır. Efesli John ilginç bir şekilde konunun önemini zait görüp söz etme gereği duymazken, kralın tarafları argümanlarıyla birlikte münazaraya çağırdığından bahseder. Karşılıklı atışmalar sonucunda I. Hüsrev, *Ortodoks* piskoposların üzerine haksız yere gidiğini ve aslında onların savlarının hakikate daha yakın olduğunu belirtir. Kralın desteğini arkasına alan *Ortodokslar*, krallığın esenliği için çatısı altında Tanrı'ya münacatta bulunacakları kilise ve manastırların inşası serbestisini elde ederler¹¹¹. Roma-Pers sınırındaki Amida'da uzun yıllar geçiren ve Konstantinopolis ile de arası kötü olmayan Monofizit din adamı Efesli John'un *ortodokstan* kastının ne olduğu saklı kalmakla birlikte, sarayın bu türden meclislere ev sahipliği yaptığı ve kralın hakemliğinin söz konusu olduğu anlaşılıyor¹¹².

II. Hüsrev zamanında ise Doğu Roma imparatoru Mauricius'a karşı isyan eden Phocas'ın saldırısını defetmek üzere harekete geçen Sâsânî kralının beraberinde *katolikosun* da olduğu kayıtlıdır. Savaşın sonra müteveffa imparatorun çocuklarından birinin (Theodosius) II. Hüsrev'in yanına sığındığı ve onun tarafından hoşça muamele gördüğü dedikodusunu ise bizzat Sâsânîlerin *causus belli* (savaş nedeni) niyetiyle yaydıkları düşünülüyor¹¹³. Benzer şekilde, Sâsânî ülkesinde Behrâm Çûbîn'in başlattığı isyan girişiminin II. Hüsrev-Mauricius yakınlaşmasına vesile olduğu anlaşılıyor. Bel'amî, Behrâm Çûbîn karşısında zor anlar yaşayan II. Hüsrev'in Hristiyan bir rahibin yardımını gördüğünü kaydederken¹¹⁴, Huzistan Kroniği'ndeki diğer bir anekdot, II. Hüsrev'in Behrâm Çûbîn'e karşı mücadelesinde atının dizginini tutan yaşlı bir adamı konu edinir. Savaş nihayete erip kral konuyu karısı Şirin'e açınca, Hristiyan eşi kendisine o adamın Lashom (Karka d-bet-Selok) piskoposu Sabrişo olduğunu söyler. II. Hüsrev bunu anlamlı bulur ve sükût eder; adı geçen piskopos müstakbel *katolikostur*¹¹⁵.

Devlet teşkilatı yönünden Sâsânîlerin İslâmî olanlar da dâhil diğer teşekküllere tesiri pek inkâr edilen bir şey değildir. Sürekliliğin izi sürüldüğü vakit, *katolikos*, *şahinşah* vb. ikincisinin İslâmî karşılığının *melikü'l-mülûke* evrildiğini gördüğümüz üst rütbe ünvanların, iletişimin ağır seyrettiği Orta Çağ'da örtülü mesajlar taşıdığı gerçeğiyle karşılaşırız. Vacca tam da bu noktada, Ermeniler ve Selçuklular arasında da farklı biçimlerine şahit olunan *şahinşah* sanının, Doğu Roma'nın müdahil olduğu tartışmalı bölgelerde hak iddia etmek

111 John of Ephesus, *a.g.e.*, s. 418-419.

112 Sâsânî kralının Hristiyan tebaanın farklı grupları arasındaki uzlaştırıcı rolü bir yana Payne, sarayda Zerdüşterin müdahil olduğu dinler arası tartışmalarda, Zerdüştiliğin konumunu güçlendirmek yolunda tavır alındığını belirtmiştir. Richard E. Payne, "Iranian Cosmopolitanism: World Religions at the Sasanian Court", *Cosmopolitanism and Empire: Universal Rulers, Local Elites, and Cultural Integration in the Ancient Near East and Mediterranean*, ed. Myles Lavan-Richard E. Payne-John Weisweiler, Oxford University Press, Oxford 2016, s. 226. Bu, Moğol idarecilerinin pek taraftar olmadıkları bir yaklaşımdır.

113 *A Short Chronicle*, s. 28, dn. 76; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s. 418-419.

114 Ebu Ali Muhammed b. Muhammed Bel'amî, *Tarih-i Bel'amî*, C. II, tsh. Muhammed Taki Bahar, Çaphane-i Tabes, Tahran 1353, s. 1082.

115 *A Short Chronicle*, s. 10.

manasına geldiğini belirtmiştir¹¹⁶. Doğu Kilisesi'nin 410 yılındaki Mar İshak Sinodu'na kadar, Antakya Patrikliği'ne itibari bağlılığı bir yana, resmi veya genel kabul görmüş bir piskoposluk hiyerarşisine sahip olup olmadığı bilinmiyor¹¹⁷. Gelgelelim bu tarihten sonra *şahinşahın* piskopos hatta *katolikos* tercihlerinde başat aktör olduğu gerçeği, 420, 424 ve 484 sinodlarıyla Doğu Kilisesi'nin *Persleşmesi* sonucunu doğurmuştur¹¹⁸.

Bu noktada *katolikos* gibi temsil yetkisi belirten ve daha yoğun olmak üzere ise *Nestoriusçu* ve türevlerinde mensubiyet emaresi olarak karşımıza çıkan adlandırmaların anakronik kullanımlar olduğu sıklıkla vurgulanır. 431 yılındaki Efes Konsili'nde aforoz edilen Konstantinopolis piskoposu Nestorius'un İran'a hiç gitmediği, Fırat'ın doğusuna dahi ayak basmadığı hatta Süryaniceyi bilmediği dolayısıyla Doğu Kilisesi'nin onun isminden ilham almaması gerektiği şiddetli bir şekilde savunulur. Bu yaklaşımın öncülerinden biri olan Brock, 1976 yılında Londra'da Doğu Asur Kilisesi katolikosunun aynı minvaldeki sözlerini de ilave ederek yanlış isim tasarrufunun tahkir maksadı taşıdığını ileri sürmüştür. Brock makalesinde¹¹⁹, Doğu Kilisesi'nin hürmet gösterdiği Nestorius, Tarsuslu Diodorus ve Mopsuestialı Theodorus üçlüsü arasından Antakya teoloji geleneğinin esas olarak yaslandığı sonuncusunun isminden mülhem bir adlandırmanın daha isabetli olacağını belirtmiştir. Brock'un tembihini görmezden gelmesek de tarih büyük oranda kişilere, dinlere, devletlere, savaflara yüklenen anlamlar bütünü olarak karşımızda duruyor. Örneğin Nestorius'un çağdaşı şair ve ilahiyatçı Narsay, Nestorius'u kastederek onun "heretiklerin fasaryalarıyla sarsılmasın diye hakikati bilgece yükselttiğini ve tahkim ettiği"ni söylüyor¹²⁰. Diğer taraftan mazul patrik Nestorius'un, Hunların imparatorluk karşısındaki başarılarını "tek tabiat" görüşünde ısrar edenlere karşı Tanrı'nın öfkesinin bir yansıması olarak okuduğuna şahit oluyoruz ki bu örnek, istilaları *Tanrı'nın cezası* olarak görme anlayışının sadece *Ortodoks* Hristiyanlara münhasır olmadığını ortaya koyuyor¹²¹. Konumuz bağlamında Nestorius'un imparatora sarf ettiği sözler daha ilginçtir: "Efendim, bana sapkınlardan arındırılmış bir dünya verin; ben de size karşılığında Cennetin Krallığı'nı. Benim için Ariuşçuları ortadan

116 Alison Vacca, *Non-Muslim Provinces under Early Islam: Islamic Rule and Iranian Legitimacy in Armenia and Caucasian Albania*, Cambridge University Press, Cambridge 2017, s. 210.

117 McDonough, *a.g.t.*, s. 235-236.

118 Patterson, *a.g.m.*, s. 189.

119 Sebastian P. Brock, "Nesturi Kilisesi: Esefle Karşılanacak Bir İsimlendirme", çev. Kutlu Akalın-Zafer Duygu, *The Journal of Mesopotamian Studies*, 2/2 (2017), s. 202; ayn. yzr., *a.g.e.*, s. xiii. Ayrıca bk. Fortescue, *a.g.e.*, s. 54; Ken Parry, "Eastern Christianity and Late Ancient Philosophy: A Conspectus", *Eastern Christianity and Late Antique Philosophy*, ed. Eva Anagnostou-Laoutides-Ken Parry, Brill, Leiden 2020, s. 16; Joel Walker, "From Nisibis to Xi'an: The Church of the East in Late Antique Eurasia", *The Oxford Handbook of Late Antiquity*, ed. Scott Fitzgerald Johnson, Oxford University Press, Oxford 2012, s. 1009.

120 Nikolai N. Seleznyov, "Nestorius of Constantinople Condemnation, Suppression, Veneration with Special Reference to the Role of His Name in East-Syriac Christianity", *Journal of Eastern Christian Studies*, 62/3-4 (2010), s. 171-172.

121 Fergus Millar, *A Greek Roman Empire: Power and Belief under Theodosius II*, University of California Press, Berkeley 2006, s. 42.

kaldırın; ben de sizin için Persler’i”¹²². Hülâsa, Hristiyanlık ve hatta diğer dinler bağlamında sapkınlığın mevcut *ortodoksiye* örtülü veya açık bir saldırı niteliği taşıdığı ortadadır¹²³. Bir zamanın mevcut *ortodoksisi* Ariuşçuları heretik sınıfına dâhil etmiş; diğer bir zamanın *ortodoksisi* ise Nestorius yanlılarını. Burada belki de önemli olan, Fowden’in dile getirdiği, “İran’daki Hristiyanların Sâsânî yöneticilerinin yararına farklı kimliklerini vurgulamak yolunda Roma’nın Nesturi olarak adlandırdığı teolojik konumla kendilerini özdeşleştirmeye ne derece hazır oldukları” sorunsalıdır¹²⁴. Roma İmparatorluğu’nun I. Konstantinos ile birlikte kendini Kilise’yle özdeşleştirmesinden beri, hariçteki Hristiyanların da imparatorluğun siyasi özlemlerine bir gün dâhil edilebileceği yönünde güçlü bir beklenti ortaya çıkmıştı. Roma ve Sâsânî imparatorlukları arasındaki gerilim tırmadıkça, Doğu Süryani topluluklarının bağımsız hâle gelmesi kaçınılmazdı. Bağımsızlıkları, dogmatik bir bölünmeden ziyade siyasi gelişmeler karşısında aldıkları bir tavırdan ibaretti. Belki de bu vesileyle Roma ile bağlarının olmadığını kanıtlayarak muhtemel bir zulümden kaçınmayı umuyorlardı¹²⁵. Yaşanan süreç ve her bir hamle bu manada, II. Theodosius tarafından Sâsânî sarayına gönderilen piskopos Maruta’nın, 410 yılında Doğu Kilisesi’ni *ortodoks* çizgiye çekme girişimine cevap niteliğindedir¹²⁶.

Doğu Kilisesi’nin kendisini milli bir kimliğe büründürme çabaları ile eş zamanlı olarak Sâsânî İmparatorluğu’nun kozmopolit bir yaklaşımla hareket ettiğini görmek dikkat çekicidir. Maruta’ya İran dâhilindeki kutsal kalıntıları toplama izni veren I. Yezdigerd’in Martyropolis’in (Maypherkat, Meyyâfârikin, Silvan) inşasına katkı sunması bunun açık delilidir¹²⁷. Maruta gibi haricî siyasette yer alan daha başka piskoposlar hatta *Katolikoslar* da bulunur. Katolikos Yaballaha (415-421), I. Yezdigerd’in (399-420) saltanatının sonlarında (418) II. Theodosius’a; Amida piskoposu Aqq, Zeno’nun katına (ö. 491); Katolikos İšo’yab, IV. Hürmüz tarafından imparator Mauricius’a; mazul katolikos Sabrišo ise II. Hüsrev’in kızı kraliçe Boran (Purandohkt) tarafından Herakleios’un huzuruna gönderilmiştir¹²⁸.

122 Abu’l-Farac (Bar Hebraeus), *The Ecclesiastical Chronicle*, çev. David Wilmshurst, Gorgias Press, Piscataway 2016, s. 54 (Abu’l-Farac, *Chronicle*).

123 George V. Zito, “Toward a Sociology of Heresy”, *Sociological Analysis*, 44/2 (1983), s. 125.

124 Garth Fowden, “Varieties of Religious Community”, *Interpreting Late Antiquity: Essays on the Postclassical World*, ed. G. W. Bowersock-Peter Brown-Oleg Grabar, The Belknap Press, Cambridge 2001, s. 94.

125 Matteo Nicolini-Zani, *The Luminous Way to the East, Texts and History of the First Encounter of Christianity with China*, Oxford University Press, Oxford 2022, s. 6.

126 İznik Konsili (325) kararlarının İran’da Maruta tarafından Süryaniceye tercüme edilmesi bu yönüyle siyasi bir önem taşır. Harry Munt, “İbn al-Azraq, Saint Marûthâ, and the Foundation of Mayyâfâriqîn (Martyropolis)”, *Writing ‘True Stories’: Historians and Hagiographers in the Late Antique and Medieval Near East*, ed. Arietta Papaconstantinou, Brepols, Turnhout 2010, s. 170.

127 George Amanatidis-Saade, *Yazdgird I, He Who Maintains Peace in His Dominion: Re-examining the Rise and Fall of Romano Iranian Relations in the Early Fifth Century*, University of Ottawa, Department of Classics and Religious Studies, Faculty of Arts, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ottawa 2019, s. 54.

128 Teodor Nöldeke, *İrâniyân ve Arabhâ der Zamân-ı Sâsâniyân*, çev. Abbâs Zeryâb, Encümen-i Âsâr-ı Millî, Tahran 1358, s. 546-547; Herman, a.g.e., s. 52.

Buck'a göre Süryani Hristiyanlığı, altıncı yüzyıldan önce muhtemelen Grekler, Latinler ve Kıptilerden daha kalabalık bir Hristiyan nüfusuna sahipti¹²⁹. Bu potansiyelin kalbi, katolikos vasıtasıyla Sâsânîlerin başkenti Selevkiya-Ktesifon'da atıyordu. Altı asır sonra İran'da Moğollar varlık göstermeye başladıkları vakit de Asya kıtasındaki Hristiyan nüfus Avrupa'dakinden aşkın olabilirdi¹³⁰. *Nesturi* kilisesi, *Nesturi* haçı, *Nesturi* mezar taşı vb. pek çok adlandırmanın ilk kısımlarını Brock'un dile getirdiği hassasiyeti gözeterek rafa kaldırdığımız zaman, Moğolları merkeze alan *Prester John Efsanesini* ve İlhanlıların haricî siyasetinde onun rolünü açıklayamayacağımızı da bilmemiz gerekiyor. Zira Asya'da ileride Moğollar ile ilişkilendirilecek olan ve Avrupalı Hristiyanları İlhanlılarla ortak paydada birleştireceği tasarlanan Prester John'un en ön plana çıkan niteliği *Nesturi* oluşudur. Zira ondan on ikinci asrın ortasında ilk söz eden kaynak, "Hristiyan ancak Nesturi" saptamasında bulunmuştur¹³¹.

Süryanice bilmediği konusunda kendisiyle biraz da istihza edilen Nestorius'un durumuna İlhanlılar zamanında bir katolikosun düşmesi ise genellikle mazur görülmesi gereken bir keyfiyet olarak yorumlanır. İkinci durumda söz konusu olan, 1281 yılında Çin metropoliti olacak iken kendisini görevlendiren Mar Denha'nın ölümü üzerine, bir zamanların Sâsânî başkenti Ktesifon'da Doğu Kilisesi'nin patriği seçilen Öngüt asıllı Markos, namıdiger III. Yaballaha'dır. Seçim günü III. Yaballaha, Süryanice konusundaki yetersizliğini itiraf ederek göreve başlamıştır¹³². Yaballaha isminin manasını Abul'l-Farac Sâsânî kralı I. Yezdigerd zamanının katolikosu I. Yaballaha'yı zikrederken veriyor: "Tanrı'nın lütfu" ve ekliyor: "Ölü bir adamı dirilttiği söylenir"¹³³. Doğu Kilisesi'nin *ölüyü diriltten katolikostan kilisenin ana dilini bilmeyen katolikosu* gelinceye kadar geçirdiği değişim hakikaten incelenmeye değerdir. Bu mecaz aslında bir gerçeği, Doğu Kilisesi'nin neredeyse bin yıllık başarısını haykırıyor. Kuzeyde Anadolu, batıda Mısır, doğuda ise III. Yaballaha her ne kadar tevazu gösterse de Hindistan'da Malabar kıyılarına ve Çin'e kadar ulaşan Süryanice, Sâsânîlerden İlhanlılara gelinceye kadar Arapça ve Farsça gibi dillerle hem yerelde hem de bilim sahasında rekabet hâlinde kaldı. Başlangıçta Sâsânîlerin coğrafi sınırlarıyla örtüşen Süryanicenin kullanım sahası, bu devletin çöküşüne ve Arapça etmenine rağmen daralmaya yüz tutmadı. Sâsânîler döneminde hatta bu devletin zevalinden sonra bile Farsça ve Süryanice arasındaki tatlı rekabeti ortaya koyan örneklere rastlamak mümkündür. Bunlardan bir tanesi sekizinci yüzyılda, İran'ın güneybatısında Fars ve Huzistan arasında yer alan kadim şehir Arrajan'da (ارجان) yaşanmıştır. Anlatı, "Pers topraklarında yaşadığımızı göre ayinleri kendi dilimizde yapmalıyız" diyen Farslar ile "Atalarımız Süryanice konuşur" şeklinde mukabelede bulunan

129 Christopher Buck, "The Universality of the Church of the East: How Persian was Persian Christianity?", *The Journal of the Assyrian Academic Society*, 10/1 (1996), s. 55.

130 Jenkins, *a.g.e.*, s. 23.

131 Otto Bishop of Freising, *The Two Cities, A Chronicle of Universal History to the Year 1146 A. D.*, çev. Charles Christopher Mierow, Columbia University Press, New York 2002, s. 443.

132 *The History of Yaballaha III*, s. 44.

133 Abu'l-Farac, *Chronicle*, s. 324.

Süryani keşişleri konu edindir. Keşişleri yatıştırın Deylemli Yuhanna (ö. 738), Tanrı'ya niyazda bulunmuş ve gelen ilham üzerine iki tarafın farklı manastırlarda yaşayacağı bir düzenle problem çözüme kavuşturulmuştur¹³⁴. Efsanevi unsurlar ayrı tutulursa, olayın gerçekliğinden şüphe etmek için güçlü bir neden bulunmuyor. Bu örnek ve hemen yukarıda III. Yaballaha'nın alçak gönüllü tavrı, Doğu Kilisesi'nin etnik çeşitliliğini de ortaya koyuyor. Orta Asya'nın pek çok yerinde ve Çin'in özellikle kuzeyinde keşfedilen Nesturi mezar taşları, bu dillerin arasına Öngüt Türk'ü olan Markos'un (III. Yaballaha) *ana dili* Türkçeyi de koymayı zaruri kılıyor.

1281 yılında Doğu Kilisesi'nin *katolikosu* seçilmesinden 1317 yılındaki ölümüne kadar, Hülâgû haric *ilhanların* tümüyle temas kuran III. Yaballaha'nın haricî siyasetteki tavrı ise farklı yorumlara kapı araladığı görülüyor. Haçlılar Çağı'nda Papalık, Gregoryen Ermeni Kilisesi ile olduğu gibi Doğu Kilisesi'yle de birleşme için girişimlerde bulunmuş, bazen politik kaygılarla hareket eden muhataplar edinmiştir. Gâzân Han'ın 17 Mayıs 1304'teki ölümünden bir gün sonra, III. Yaballaha'nın Meraga şehrinden Papa XI. Benedict'e gönderdiği ve içeriği Katolik Kilisesi'nin üstünlüğünü ortaya koyan mektup Ay'a göre, birleşme yolunda atılan önemli bir adımdır¹³⁵. Bu tavrı, Moule'un da isabetli bir şekilde belirttiği üzere, Müslümanlara karşı dinî ve dünyevi desteği sağlamak gayesiyle benimsenmiştir¹³⁶. Dolayısıyla bundan tam iki yıl evvel, 12 Nisan 1302 tarihinde, bugün Vatikan Gizli Arşivi'nde Moğolca hâli korunan Gâzân Han'ın VIII. Bonifacius'a mektubunda sarf ettiği "tek hedefimiz Memlükler'dir"¹³⁷ şeklinde tebarüz eden paroladan herhangi bir sapma sezinlemiyoruz. Tam da bu nedenle, Dominiken keşiş Ricoldus'un¹³⁸, adı geçen katolikos üzerinden kendi başarı hikâyesini ziyadeleştirme girişimine şüphe ile bakmak gereklidir.

Kadın

Burada Sâsânî ve İlhanlı hükümdarlarının tüm eşleri üzerine bir değerlendirme yapılmayacak olup sadece iki tarafın haricî siyasetinde Hristiyanlıkla ilişkili gördüğümüz

134 Sebastian Brock, "A Syriac Life of John of Dailam", *Parole de l'Orient*, 10 (1981-82), s. 150-151; Nicholas Sims-Williams, "Deylam, John of", *Encyclopaedica of Iran*, VII/3-4 (1994), s. 336-337.

135 Ay makalesinde muhtemelen hatalı çeviriden kaynaklı, Marsh-Edwards'ın makalesini dipnot vererek, III. Yaballaha'nın 1314 yılındaki diğer bir mektup girişiminde, adı geçen katolikosun İznik Konsili'nde "Katolikos" şeklinde Meryem'e Tanrının Anası olarak yapılan atfı kabul ettiğini ifade etmiştir. Resul Ay, "Moğollar ve Katolik Misyonerlik: Fransisken ve Dominiken Rahiplerinin Asya ve Yakındoğu'da Misyonerlik Faaliyetleri (13-14. Yüzyıllar)", *Avrupa Tarihinde Türk Eli Gümeç Karamuk Armağanı*, ed. Ramazan Acun-Serhat Küçük, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2017, s. 55. Meryem'e Tanrı'nın Anası yakıştırması İznik Konsili'nde (325) gündem olmakla birlikte, esas olarak Nestorius'un da aforoz edildiği 431 yılındaki Efes Konsili'nde tartışılmıştır. Yakıştırmanın karşılığı ise *Katolikos* değil, Grekçe hâliyle *Theotokos*'tur.

136 Moule, *a.g.e.*, s. 123-124.

137 Osman G. Özgüdenli, "İlhanlılar'da Hükümdarlık Telâkkisi ve Hükümdar Algısı", *MUTAD*, V (I) (2018), s. 79; Alican Kirişoğlu, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2018, s. 111-112.

138 Ricoldus De Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi: Bir Dominiken Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu 1289-1291*, çev. Ahmet Deniz Altunbaş, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 81-82.

kadınlar söz konusu edilecektir. Sâsânîler içinde Hristiyanlığın kurumsallaşması adına I. Yazdigerd (399-420) zamanında Doğu Roma imparatoru II. Theodosius'un teşebbüsleri belirleyici olsa da mezkûr *şâhinşâh*ın eşlerinden birinin Yahudi dinî liderinin (Exilarch) kızı Sisinduxt olduğunu biliyoruz. Sekizinci yüzyıla ait Zerdüşt coğrafya eseri *Şehristanha-yı İrânşehr*, bu kadının bir sonraki Sâsânî kralı Behrâm'ın annesi olduğunu söylemektedir¹³⁹. Kilise tarihçisi Socrates'in Hristiyanlığa yakın gördüğü I. Yazdigerd'in Yahudilerin gözünde de mümtaz bir mevki işgal etmesi ilginçtir. Aynı yüzyıl içerisinde, Sâsânî kralı Firuz döneminde (459-484) bir *Exilarch*'ın idam edilmiş olduğunu ve bilhassa İsfahan'daki Yahudilerin türlü sıkıntılarla karşılaştıklarını onuncu yüzyılda İranlı tarihçi Hamza el-İsfahani kaydetmiştir¹⁴⁰.

Tarihçi Procopius, I. Hüsrev'in (531-579) Sur ele geçirildiği vakit esirler arasında hemen fark edilebilen Euphemia adlı güzel bir kadına tutulduğunu ve onu nikâhlı eşi yaptığını söylemiştir¹⁴¹. Euphemia değilse bile, I. Hüsrev'in adını bilemediğimiz Hristiyan eşinden olan Anûşzâd'ın (انوشزاد) öyküsü hem iç siyaset hem de dış siyasetle ilişkili gibi duruyor¹⁴². Procopius eserlerinde 542 ve 550 olarak iki farklı yıl verse de ilk tarihte babasının hasta olduğunu duyması üzerine Anûşzâd'ın beraberinde Hristiyanlar olduğu hâlde isyana kalkıştığı ve sonucunda gözlerine mil çekildiği anlaşılıyor. Siirt Vakayinamesi¹⁴³, Dîneverî¹⁴⁴ ve Firdevsi'nin meşhur Şâhnâmesi'nde küçük farklılıklarla yer alan isyan Jackson Bonner'a göre, İran destan geleneğinde baba-oğul rekabetinin bir örneğini teşkil ediyor¹⁴⁵. İspatı neredeyse imkânsızsa da Jackson Bonner, İtalya'daki Ostrogotların isyanla bir irtibatının olabileceğini düşünmüştür. Doğu Roma imparatoru Justinianus'un (ö. 565) Anûşzâd'ın isyanına herhangi bir tepki vermediği görülüyor. Jackson Bonner ise İtalya'daki Ostrogotların hem I. Hüsrev'i Doğu Roma'ya karşı harekete geçirmeye çalıştıkları, hem Belisarius'a krallık gibi cazip bir teklif sunmuş olabilecekleri hem de Belisarius'un Anûşzâd'ın isyanına destek sunmak için doğuya gönderildiği varsayımıyla hareket ediyor. Jackson Bonner bir başka eserinde¹⁴⁶ bu hikâyenin, yine Şâhnâme'de yer alan Rüstem ve Sohrab trajedisini anımsattığını

139 *Sahrestaniha-i Eranshahr (A Middle Persian text on late antique geography, epic, and history: with parallel English and Persian translation)*, çev. Touraj Daryaee, Mazda Publishers, California 2002, s. 20, 51-52; Touraj Daryaee, "History, Epic, and Numismatics: On the Title of Yazdgerd I (Râmşahr)", *American Journal of Numismatics*, 14 (2002), s. 92.

140 Hamza b. Hasen el-İsfahani, *Târîh-i Peyâmberân ve Şâhân*, çev. Cafer Şiâr, İntişarat-ı Bünyad-ı Ferheng-i İran, Tahran 1336, s. 53-54.

141 Procopius, *a.g.e.*, s. 303.

142 Sahmeddin Hezai-Hüseyn Mohammadi, "Mesihîyyet ez-Vürud be-İran ta-İntikal be-Çin", *Pejûheşnâme-yi Temeddün-i İrani*, 1/3 (1398), s. 76-77.

143 *Siirt Vakayinamesi*, s. 163-164.

144 Ebû Hanife Ahmed b. Davud ed-Dîneverî, *el-Ahbârü 'l-Tivâl*, tahk. Abdülmünim Amir-Cemaleddin eş-Şeyyal, Vezâretü's-Sekâfe, Kahire 1368, s. 69-71.

145 Michael Richard Jackson Bonner, "The Rebellion of Anōš Āzād", *Historia I Świat*, 5 (2016), s. 162.

146 Michael Richard Jackson Bonner, *Three Neglected Sources of Sasanian History in the Reign of Khusraw Anushirvan*, Association Pour L'avancement Des Études Iraniennes, Paris 2011, s. 68.

dile getiriyor ve ekliyor: “Sâsânî hanedanı kanını taşıyıp ancak Hristiyan şehidi olan Anûşzâd’ın destansı şehitliği, İran’daki Hristiyanların bir gün İsa-Mesih’in bir takipçisinin Kiros ve I. Erdeşîr’in tahtına oturabileceği umudundan beslenmiş olmalıdır.” Ne var ki burada Firdevsi’nin katkısı konumuzu ilgilendiriyor. Zira onun -bir piskoposun ağzından- Anûşzâd’ın İsa-Mesih’ten tek farkını *çarmıha gerilmemesi* olarak sunmakla hikâyeyi Hristiyan şehitlik anlatısına büründürdüğü görülüyor¹⁴⁷.

II. Hüsrev’in (590-628) ise hem Doğu Roma imparatoru Mauricius’un kızı Maria (Meryem) gibi Kadıköy yanlısı hem de daha meşhuru Seirem/Şirin gibi Monofizit bir Hristiyan eşe sahip olduğu biliniyor. II. Hüsrev ilkiyle saltanatının hemen başında, Mauricius’un desteğiyle Behrâm Çûbîn gailisini defettikten sonra evleniyor¹⁴⁸. II. Hüsrev’in Hristiyan eşleri tesiriyle olsa gerek, ileride İlhanlı hükümdarlarının yapacağı gibi, kiliseler inşasına giriştiğinden kaynaklar bahsetmişlerdir. Şirin’in eşi II. Hüsrev’i, tahtın varisinin doğumunu takdir etmek için Doğu Roma topraklarında bulunan Ra’s Ayn’daki (Resulayn) Aziz Sergius tapınağına adakta bulunmaya teşvik etmiş olması, erken Sâsânî krallarının ateşgedelere tutkuları düşünüldüğünde ilginç duruyor. Behrâm Çûbîn’in isyanı karşısında hanedanın asaletinin korunmasını azizin şefaatine bağlayanın ise *şâhinşah*tan ziyade olayı böyle tasvir etmek isteyen tarihçilerin¹⁴⁹ tasarrufuna saymanın daha yerinde olacağı ortadadır. Siirt Vakayinamesi ise bu ilişkiyle ilgili küçük bir detayı, Mor Sabrişo’nun (سبريشو) yerine Şirin’in rızasıyla *katolikos* atanan Grigor’un (605-609) uygunsuz davranışlarının ortaya çıkması üzerine Sâsânî kralının eşini kınadığını aktarmıştır¹⁵⁰. Sadece Grigor’un fillerinden kaynaklanmasa da II. Hüsrev, ölünceye kadar yani yaklaşık yirmi yıl boyunca yeni bir katolikos tayininde bulunmamıştır¹⁵¹.

Sâsânîlerdeki öncüllerine kıyasla, Moğol ve İlhanlı tarihinde Hristiyan kadınların hem sayı hem de kabiliyet itibarıyla daha fazla ön plana çıktıklarına şahit olunur. Annesinin adı bilinmeyen Hristiyan Anûşzâd’ın babasının yerine geçmek için başarısız isyan girişiminin hemen ardından, Hristiyan Sorgaktani’nin üç oğlunun (Möngke, Kubilay, Hülâgû) hükümdarlık yaptığını duymak şaşırtıcı gelebilir. Cüveynî’nin Moğollarda oğlun saygınlığını

147 Ebu’l-Kasım Firdevsi, *Şahname*, c. VIII, nşr. Celal Halîki Mutlak, Merkez-i Dairetü’l-Maarif-i Bozorg-i İslami, Tahran 1386, s. 145 vd.

148 Taberî, *a.g.e.*, s. 176 vd.; Bel’amî, *a.g.e.*, s. 1084; İbnu’l-Balkhi, *Farsnama*, ed. G. Le. Strange-R. A. Nicholson, Cambridge University Press, Cambridge 1921, s. 102-103.

149 Evagrius, *a.g.e.*, s. 312-316; Theophylact Simocatta, *The History of Theophylact Simocatta*, çev. Michael Mary Whitby, Oxford University Press, Oxford 1986, s. 305; Sebeos, *a.g.e.*, s. 29-30.

150 *Siirt Vakayinamesi*, s. 322.

151 Thomas of Marga, *The Book of Governors*, vol. II, çev. E. A. Wallis Budge, Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., London 1893, s. 89; Mari b. Süleyman, *Ahbâru Fetâriketi Kürsiyyi’l-Meşrik min Kitabi’l-Mecdel*, nşr. Henricus Gismondi, Excudebat C. de Luigi, Roma 1899, s. 61; Cemşid Kahramani, “Nakş-ı Siyasi-Mezhebi-yi Mesihiyân-ı Nesturî der Zaman-ı Hüsrev-i Perviz; Mütâlaâ-yi Mevridi: Nakş-ı Patriyârş Sabrişo”, *Edyân ve İrfân*, 53/2 (1399), s. 392-394; Mohammad Maleki, “Mesihiyân-ı Nesturî ve Tesir-i Anhâ ber-Vekâyi-i Dovrey-i Hüsrev-i Dovvom”, *Fasıl-nâme-yi İlmî Tahassüsü Mülâlaât-ı İran-ı Kohen*, 1/1 (1400), s. 175-176.

anneye bağlama gerekçesine¹⁵², Hz. Meryem'i anımsatan Alan-koa mı¹⁵³, çocuklarıyla bir başına kalmasına rağmen bir dünya fatihini büyüten Höelün mü, geleneği hatırlattığı kısımda zikrettiği Börte'nin mi yoksa yanı başında Sorgaktani'nin oğlu Hülâgû'nün bulunmasının mı daha fazla tesir ettiğini bilemiyoruz. Yalnız yukarıda andığımız Doğu Kilisesi patriği III. Yaballaha'nın *ilham* Argun'un Papa IV. Honorius'a mektubunda (1285) zikrettiği "ilk anamız Hristiyan'dır" (nostra prima mater erat Cristiana)¹⁵⁴ sözünün hakikat ama siyaset icabı olduğunu düşünüyoruz. Zira Kerayit kökenli Sorgaktani'nin Müslümanlara karşı da hayırhah bir tutum sergilediğini Cüveynî kaydetmiştir¹⁵⁵.

Kerayit hükümdarı Ong Han'ın yeğeni Sorgaktani'den farklı olarak, Ong Han'ın torunu Dokuz Hatun'un öncesinde evli olduğu Tuluy'a ve sonrasında birlikte olduğu Hülâgû'ye bir çocuk verememesine rağmen, Hristiyanlığının daha fazla ön plana çıkarıldığı görülüyor. Abu'l-Farac'ın Sorgaktani için yaptığı Helena teşbihini¹⁵⁶, Ermeni kaynağı Stephanos Orbelian¹⁵⁷ Dokuz Hatun için ödünç alıyor: "Onlar (Hülâgû ve Dokuz Hatun), Konstantinos ve Helena'dan daha az dindar değillerdi." Bu türden yakıştırmaların, başka kaynak malzemelerinin de aynı gözle değerlendirilmesine yol açtığı anlaşılıyor. Söz gelişi, Abu'l-Farac'ın kabrinin de bulunduğu Musul'daki Mar Matay Manastırı için 1260 yılında hazırlandığı sanılan bir dua kitabında yer alan elli üç minyatürden ikisinin, Konstantinos ve annesi Helena'yı Hakiki Haç ile birlikte betimleyeninin, üzerlerindeki İslamî kıyafetler görmezden gelirse Hülâgû ve Dokuz Hatun'u anımsattığı düşünülüyor¹⁵⁸. Hülâgû'nün Bağdat'ı ele geçirdiği günlerde Dokuz Hatun'un tesiri ve zamanın katolikosunun maharetiyle Hristiyanların her türlü felaketten masun tutuldukları¹⁵⁹ kaydını ise şüpheli buluyoruz. Zira bu yaklaşım, Cüveynî dâhil Hülâgû'nün yanında bulunan Müslümanlar ile halifeyi yalnız bırakan Müslümanları, Hülâgû'nün İslam dininden olanlara karşı şiddetinin baş sorumlusu yapıyor. Burada, Bağdat'ı işgal sırasında Hristiyanların canlarının bağışlandığını ilk kez manipülasyona tâbi tutanın, 1262 yılında Fransa kralı IX. Louis'ye gönderdiği mektupta Hülâgû olduğunu belirtmekle iktifa ederek, aşağıda *kovuşturma* başlığı altında konuya farklı bir yaklaşım getirmeyi umuyoruz.

152 Alâeddin Ata Melik Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, (tek ciltte), tsh. Muhammed Kazvîni, Müessese-yi İntişarat-ı Nigah, Tahran 1391, s. 137 (Cüveynî, *Cihângüşâ*, tek ciltte).

153 *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, s. 8; Saadettin Yağmur Gömeç, "Çingiz-nâmeler Üzerine Bir İnceleme: Çingiz Han'ın Soy ve Mogol Tarihinin İlk Devirleri", *Belleten*, 82/294 (2018), s. 429-430.

154 Aigle, "The Letters", s. 157, 160 (Dipnot 52).

155 Cüveynî, *Cihângüşâ*, tek ciltte, s. 184.

156 Abu'l-Farac, *Tarih*, c. II, s. 531.

157 Step'annos Orbelean, *History of the State of Sisakan*, çev. Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey 2015, s. 215.

158 Angus Stewart, "Hülegü: the New Constantine?", *Syria in Crusader Times Conflict and Coexistence*, ed. Carole Hillenbrand, Edinburgh University Press, Edinburgh 2020, s. 322, 324-325, 328.

159 Abu'l-Farac, *Tarih*, c. II, s. 570; Cüzcânî, *a.g.e.*, s. 425; Vartan, "Ermeni Müverrihine Göre Moğollar", çev. M. Ed. Dulaurier, *Türkiyat Mecmuası*, c. V (1936), s. 37; Kiragos, "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar", çev. M. Ed. Dulaurier, *Türkiyat Mecmuası*, c. II (1928), s. 209.

De Nicola, yaptığı son çalışmayla Moğol kadınının üretilen taraflı rivayetler yoluyla Hristiyan azizelerine dönüştürüldüğünü açık bir şekilde ortaya koymuş; on üçüncü yüzyılın sonları ve on dördüncü yüzyılın başlarında Ermeni Korykoslu Hayton'un, Batılıların iştahını kabartmak için Müslümanların elli sene önceki hâllerini hatırlatma gereği duyduğunu belirtmiştir¹⁶⁰. Hülâgü'nün ardılı Abaka'nın Doğu Roma imparatoru VIII. Mikhael'in kızı Despina (Meryem) Hatun ile evliliğinin ise farklı yorumlamalara kapı aralamadığı görülüyor¹⁶¹. Argun Han devrine geldiğinde, Fransisken Papa IV. Nicholaus'un (1288-1292) daha fazla vaftiz haberlerinin gelmesi umuduyla İlhanlı sarayındaki Nukdan, Elegag ve Uruk Hatun gibi kadınlar üzerine mesai harcadığını görüyoruz. Dokuz Hatun'un kardeşi Saruca'nın kızı olan Uruk Hatun, Olcaytu'nun annesidir¹⁶². Mezkûr papanın Altın Orda Hanlığı üzerine de benzer teşebbüslerinin olduğu bilinmektedir¹⁶³. Bunların dışında, Sâsânîlerde Zerdüşti yoğunluk içerisinde Hristiyan aile fertlerinin çektiği dikkate benzer, İlhanlılarda da Hülâgü'nün Hristiyan eşi Kutuy Hatun'dan doğan ancak ilk Müslüman *ilhan* olmakla maruf Ahmed Teküder (1282-1284) gibi isimler de vardı¹⁶⁴. De Nicola, İlhanlıların dâhili ve haricî politikasında temel bir rol oynayan Hristiyanlığın, yani soylu kadınların popülaritesinin tabana yayılmadığını ve kadın *ordalar*ında yetişen çocukların on dördüncü yüzyılda artık Müslüman olduklarını belirtiyor¹⁶⁵. *Ordalardaki Müslüman din adamlarının varlığını* De Nicola da kabul ediyor ancak Headley'in¹⁶⁶ konuyla alakalı gördüğü başka amiller de vardır: “*Batı'nın Moğollara yönelik misyon örneğinde, Batı mantığının başarı sağlayabileceği ancak sürdürülebilir olmaktan uzak olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Batılı Hristiyanlar; yıldızlar, büyü ya da Moğolların daha başka geleneksel inançlarını tam anlamıyla kavrayabilmekten uzaktır; oysa İslam cariyeliğe, çok eşliliğe cevaz ve hediye teatisine önem verme gibi Moğol âdetlerine yakın birçok şeyi içinde barındırır.*” Headley'in

160 Bruno de Nicola, *Woman in Mongol Iran: The Khatuns, 1206-1335*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2017, s. 17, 214.

161 Abu'l-Farac (Ebu'l-Ferec), *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, nşr. Halil el-Mansûr, Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1418, s. 248; Reşidüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s. 1056; Taceddin Ebu Fazl Muhammed b. Muhammed Davud el-Benâketî, *Ravzat üli'l-alkâb fi ma'rifeti'l-tevârih ve'l-ensab (Târih-i Benâketi)*, tsh. Ca'fer Şi'âr, İntişarat-ı Encümen-i Asar-ı Milli, Tahran 1348, s. 426; Alırıza Kerimi-Ali Asgar Çahian, “Câygâh-ı Bizans der Siyaset-i Haricî-yi İlhanân (656-736/1258-1335)”, *Pejûheşhâ-yi Tarihi (İlmi-Pejûheşi)*, 2 (1392), s. 60-63.

162 Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcaytu*, nşr. Mehîn Hamblî, Bengâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1348, s. 7, 16; Benâketî, *a.g.e.*, s. 447.

163 James D. Ryan, “Christian Wives of Mongol Khans: Tartar Queens and Missionary Expectations in Asia”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 8/3 (1998), s. 417-421.

164 Abu'l-Farac, *Tarih*, c. II, s. 602, 610. Rabban Sauma'nın seyahatinin yarattığı olumlu hava tesiriyle Olcaytu'nun Papa IV. Nicholaus'un adından mülhem vaftizi esnasında Nicholaus ismini almasını yerinde bulsak da Korykoslu Hayton'un eserinde, çocukluğunda Ahmed Teküder'e de Nicholaus namının verildiği kaydı, Ermeni kaynağının iki olayı birbirine karıştırma ihtimalini akla getiriyor. Bk. Korykoslu Hayton, *a.g.e.*, s. 139-140.

165 de Nicola, *a.g.e.*, s. 203, 206-207.

166 John M. Headley, “Conversion in Retrospect”, *Conversion to Christianity from Late Antiquity to the Modern Age Considering the Process in Europe, Asia, and the Americas*, ed. Calvin B. Kendall-Oliver Nicholson-William D. Phillips-Marguerite Ragnow, Center for Early Modern History, Minneapolis 2009, s. 366.

dile getirdiği etkenler makalenin sınırlarını aşıyorsa da her biri üzerinde tefekkür edilmeyi hak ediyor.

Kovuşturma

Bu başlık altında *Kovuşturmada Kültürel Şiddete* şeklinde Sâsânîler ve Moğollar zamanında Hristiyanların yaşadıkları kötü deneyimlere temas etmek kışkırtıcı olabilirdi. Bazı noktalara değinilecek olsa da şiddet bağlamında iki devleti esas alan böylesi bir çapraz okumayı makale konumuzla ilişkili görmüyoruz. Bununla beraber, *kovuşturma* motifini ödünç alarak ve evvelki başlıklardan farklı şekilde önceliği Moğollara/İlhanlılara vererek kısaca bazı öneriler sunmayı düşünüyoruz.

Kronikler, tarihçiler ve seyyahlar genel itibarıyla yöneticilerin fiillerine odaklandıklarından, merkezin dışındaki insanların yaşam pratikleri eksik hâliyle bizlere yansımıştır. Son kaynak grubu bir istisna teşkil etse de oluşturulma şekli ve mübalağa içeren hâliyle daha titiz bir okumayı gerekli kılar. Carpini ve devamındaki seyyahların zikrettiği, Karakurum’da Rus prenslerin ve kezalik esirlerin acınası hâllerini, yabancıları kaygılandıran ancak kültürel şiddet kategorisine dâhil edebileceğimiz ateşle arınma, eşîğe basmama ve *zorunlu hediye* meramlarını; Gâzân Han’ın idareyi ele aldığı günlerde siyasi amaçlı giriştiği Hristiyan karşıtı eylemleri bir tarafa bırakacak olursak, hakikat ya da üretilmiş malzeme olsun, Moğollar arasında Sâsânîleri konu edinen kaynakların içinde yer aldığı kemiyette kaba kuvvet uygulamalarına rastlayamıyoruz. Müslümanlar hedef alınarak bunun en sert hâlinin Cengiz Han ve ilk *ilhan* zamanında icra edildiğini ortaya koyan örnekler azımsanamayacak kadar çoktur. Edepli insanlarıyla maruf¹⁶⁷, Horasan’ın incisi konumundaki kadim şehir Herat’ta katledilenlerin sayısını Cûzcânî, iki milyon dört yüz bin (بیست و چهار لکه) olarak zikreder¹⁶⁸. Morgan, sonraki dönemde Horasan’ın bir tarım bölgesi olarak önemini koruması dolayısıyla büsbütün tahrip haberlerini şüpheli bulur¹⁶⁹. Herat’ın Cengiz Han’ın oğlu Tuluy’a tesliminden (1221) otuz yedi yıl sonrasına, Bağdat’ın istilası günlerine değinen tarihçilerin büyük rakamlar telaffuz ettikleri görülürse de Cûzcânî’ye yaklaşabileni yoktur. Bu konu ve Moğolların İslamlaşmalarından sonra bile devam eden Moğol-Memlûk rekabeti hamasetten uzak değerlendirmelere muhtaçtır. İlk Müslüman *ilhan* Ahmed Teküder’in 1282 yılında Kalavun’a yazdığı mektupta ve Müslümanlığı en fazla ön plana çıkarılan *ilhan* Gâzân Han’ın bundan yirmi sene sonra Kahire’ye varan elçilerinin gururla zikrettikleri kişi Cengiz Han olmuştur¹⁷⁰. Hülâgû devrinde Baybars’ın Müslüman olan Berke’yi akrabalarına karşı savaşa

167 Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr el-Mukaddesî (Makdisî), *Ahsenü’l-tekâsîm*, tahk. Muhammed Emin ed-Dannâvî, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2003, s. 34.

168 Cûzcânî, *a.g.e.*, s. 351.

169 David O. Morgan, “The Mongols in Iran, 1219-1256”, *The Coming of the Mongols*, ed. David O. Morgan-Sarah Stewart, I. B. Tauris, London 2018, s. 50.

170 Abû’l Farac, *Tarih*, c. II, s. 610-611; Abbas İkbâl Aştîyânî, *Târih-i Mogûl ez-hamle-yi Çingîz tâ teşkil-i devlet-i Tîmûr*, Emir-i Kebir, Tahran 1388, s. 275.

davet ederken müracaat ettiği Hz. Muhammed’i, Memlükler içinde yaşayan İbn Teymiyye (ö. 1328) de emsal getirmiştir. Ona göre, Cengiz Yasa’sını takip etmek *cahiliye çağına geri dönüştür*: “*Gâzân Han’ın tüm ataları imansız olduğundan, hükümdar oğlu olmanın övünülecek bir yanı yoktur; Müslüman olan sıradan bir Memlük, kâfir bir hükümdardan yeğdir.*” İslamlaşan Moğolları İbn Teymiyye Hristiyanlarla bir tutar: “*Tatarlar; Hristiyanların İsa-Mesih hakkındaki yanlışları gibi, Cengiz Han’ı Tanrı’nın oğlu kabul ederler. Söylediklerine göre Güneş onun annesini hamile bırakmıştır. Moğollar ona Tanrı’nın en ulvi elçisi muamelesi yapsalar da gerçekte veledizindir*¹⁷¹.” Anlaşılan o ki Memlük cephesi İlhanlıların Müslümanlığını, kavram yeniyse de *siyasal İslam* nazarından yorumlamıştır. Bu tavır, Sâsânîlerin içindeki Hristiyanların *beşinci kol* olarak görülebilme ihtimaliyle tenakuz teşkil eder.

İlhanlılar zamanında özellikle Erbil’de Müslüman-Hristiyan çatışmasının örneklerine rastlanır. 1274 ve 1310 yılında meydana gelen sürtüşmelerden ikincisinde yani III. Yaballaha’nın katolikosluğu devrinde, Moğollar şehirdeki Hristiyanları epey bir hırpalarlar. Genel çıkarıma gitmek doğru olmamakla birlikte III. Yaballaha, Erbil’de yaşananlardan sonra Moğollara hizmetten bitap düştüğünü ifade etmiştir¹⁷². Rabban Sauma’nın seyahatlerini ve III. Yaballaha’nın patriklik yıllarını ele alan eserin ilk kısmında Doğu Kilisesi’nin dünya Hristiyanlığının önemli bir parçası olduğu vurgulanmak istenmiş, ikinci yarısında ise Müslüman karşıtlığı konu edinilmiştir. Murre-van Den Berg, Erbil’deki Hristiyanların durumunun seyahatname içerisinde geniş yer tutması dolayısıyla, eseri kaleme alan kişinin Erbilli Mar Yosep yani III. Yaballaha’nın ardılı II. Timothy olabileceğini dillendirmiştir¹⁷³. Altıncı asrın ortasında yazılmakla birlikte, Mezopotamya’da Hristiyanlığın başlangıcını Sâsânî öncesi döneme, ikinci asrın başlarına kadar erkene alan *Erbil Vakayinamesi*’nin varlığı ile adı geçen şehirde İlhanlıların son zamanlarında yaşanan gerilim, Orta Doğu’da Hristiyanlığın kaderini bir yanıyla hülasa ediyor.

Son tahlilde, Herman ve Payne’nin Sâsânîler içindeki şehitlik anlatılarına getirdikleri yorumun İlhanlıların haricî politikasıyla nasıl bir bağlantısının olabileceği düşünülebilir. Bunun için öncelikle iki yazarın önermelerini hatırlamak gereklidir. Özetle Herman, şehitlik anlatılarının çoğunun sınırın Roma İmparatorluğu tarafında kaleme alındığını, böylece Romalıların Persli Hristiyan mağdurlar nezdinde kolaylıkla bir *kurtarıcı* olarak resmedildiğini belirtir. Sonuçta Herman bir *aktarım* gündeme getirmiştir: “*Literatürün dramatize edildiğini, türün ihraç edilerek Pers ortamına uyarlandığını ve şehitlerin kalıntılarına ev sahipliği için*

171 Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, c. XXVIII, haz. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım, Mecmau’l-Melik Fahd li-Tabâati’l-Mushafi’s-Şerif, Medine 1425, s. 521; Denise Aigle, “The Mongol Invasions of Bilâd al-Shâm by Ghâzân Khân and Ibn Taymîyah’s Three ‘Anti-Mongol’ Fatwas”, *Mamlûk Studies Review*, 11/2 (2007), s. 112, 114, 116.

172 E. A. Wallis Budge, *The Monks of Kublai Khan Emperor of China*, The Religious Tract Society, London 1928, s. 88, 261 vd.

173 Murre-van Den Berg, “The Church of the East”, s. 389, 394.

*şehitliklerin (martyria) inşa edildiğini görüyoruz. Tüm bunlar Pers İmparatorluğu'nun, kralının ve dininin şeytanlaştırılmış bir imajını sürdürdü, tarafları kutuplaşturmaya ve bir çatışma hâlini sürekli kılmaya hizmet etti*¹⁷⁴.”

Sâsânîler arasında Hristiyan takibatını konu edinen anlatıların büyük bir kısmı II. Şâpûr zamanına ait iken Payne de bu kral döneminde şiddet eyleminin kitleselliği yaklaşımını asıl büyük efsane sayıyor: “*Hristiyanlar, dinî kimlikleri nedeniyle hususi bir grup olarak sistematik bir şekilde zulüm görmemiş, daha ziyade kilise liderleri, taşra halkının saray karşısındaki potansiyel aracılığıyla itaatsizlikleri vukuunda infaz edilmişlerdir*”¹⁷⁵.”

Sâsânîlerde Hristiyanlığın kovuşturulduğuna dair yaratılan *mit* ile İlhanlılarda Hristiyanlığın kayırıldığına dair söylentiler ve kayıtlar aynı amaca hizmet etmiş olabilir mi? İki konuyu bir arada ele alıp böylesi bir soru muhtemelen ilk kez yöneltilmiş olduğundan, kolayca cevap vermek hâliyle zordur. Hülâgû'den itibaren Hristiyan dünya ile kurulan ilişkilere Müslüman İlhanlı kaynaklarının takındığı kayıtsız tutum -ya da büyük olasılıkla *görmezlikten gelme*- bu sorunun yöneltilmesinin başlıca nedenidir. Yalnız iki durum arasında materyal türü bakımından büyük farklar vardır. Gerek Roma İmparatorluğu sınırları dâhilindekiler gerekse Sâsânîler içindeki şehitlik anlatılarının hagiografik (kutsal biyografi) eserlerden ilham aldıkları konusunda neredeyse hiç şüphe bulunmamaktadır. Oysa Moğolların ve İlhanlıların Avrupa ile temasları mektuplar, kronikler, seyahatnameler vb. çeşitli kaynak malzemesi dolayısıyla takip edilebilmektedir. Herman ve Payne'nin tespitleri, 410 yılındaki konsil ve buna benzer başka teşebbüsler birlikte düşünüldüğünde anlamlı duruyorsa da tarihsel devamlılık ilkesinin Sâsânîler ve İlhanlılardaki keyfiyeti birbiriyle bağdaştırmayı gerekli kılıp kılmadığını belirlemek için daha başka analizler lazım geliyor.

Sonuç

Geç Antik Çağ'da ve Geç Orta Çağ'da İran'a ve komşu coğrafyaya hükmetmiş ilki İranî diğeri bozkırlı iki devletin Hristiyanlık temelli politikalarını ele alan bu çalışma, bölgenin siyasal kültürüne dair bazı ipuçları sunmaktadır. Her şeyden önce iki durumda da Orta Doğu'nun çok kültürlü yapısının izleri kendisini belli etmektedir. Bu yapının hem Sâsânîlerî hem de İlhanlıları evrensel bir yönetim anlayışı ve pragmatik politikalar uygulamaya zorladığını görmekteyiz. Tüm genellemelerin hata barındırdığı gerçeğini hatırd tutmakla birlikte, hiçbir Sâsânî ve İlhanlı hükümdarının saltanat devirlerinde Hristiyan olmadığı düşünülecek olursa, harcî politikada bu derece Hristiyan merkezli bir siyasete şahit olmak şaşırtıcıdır. Bu noktada ekseriyetle Doğu Kilisesi'nin merkezini burada olmasını, Şirin, Dokuz Hatun vb. Hristiyan kadınların hükümdarların katındaki itibarlarını ve bölge

174 Herman, “The Syriac World”, s. 137-138.

175 Richard E. Payne, *A State of Mixture: Christians, Zoroastrians, and Iranian Political Culture in Late Antiquity*, University of California Press, Berkeley 2015, s. 43.

halklarının kimisini *iyilikbilmezlik* ithamıyla öne çıkaran değerlendirmeleri müşahede ediyoruz. Moğolların Orta Doğu'nun Müslüman çoğunluğu üzerinde başlangıçta yarattığı travma ve devamında İlhanlıların Memlûklerce kuşatılmış bir muhitte varlıklarını idame ettirmek durumunda kalmaları, İran Moğolları içindeki Hristiyanları çarnaçar söz konusu suçlamayla karşı karşıya bırakmaktadır. Bu bahsi bilimsellikten uzak gördüğümüzden makale içerisinde işlemeyi uygun bulmadık.

Diğer taraftan Sâsânîler kurulmadan evvel İran'ı vatan bilen Hristiyanların, bu devlet ve İslam idaresi zamanında Orta Asya'da giriştiği misyonerlik faaliyetleri önem arz etmektedir. Sâsânîler zamanında *Pers kilisesi* olarak anılan topluluğun liderliğinin İlhanlılar devrinde bir Öngüt Türk'ü olan Markos'a emanet edilmesi, Orta Çağ için uygun görülen durağanlık fenomenini gözden geçirmeyi gerektiriyor. Uygur Rabban Sauma ve Öngüt Markos ikilisinin Çin'den Kubilay'ın onayıyla hareket ettikleri ve ilkinin Batı Avrupa'ya seyahati dikkate alınırca, on üçüncü yüzyılın ortasından itibaren en az bir yüzyıl boyunca Hristiyanlığın kültürel diplomasi zemini oluşturduğu anlaşılıyor.

Sâsânîler içinde yaşayan Hristiyanlar ile İlhanlı tebaası durumundaki Hristiyanların öncelikleri hayatlarını daha iyi koşullarda idame ettirebilmek olmalıdır. Dolayısıyla Sâsânîler içindeki Hristiyanların çoğunun, esasen Hristiyanlıklarını tasvip etmedikleri Konstantinopolis yönetimini güçlü bir payanda saymadıkları bellidir. Böyle bir görüntü ya da bu minvalde deveren eden dedikodular, aslına bakılırsa Romalıların menfaatinedir. İlhanlılar zamanında ise *ilhanlar* Budist, Şamanist veya Müslüman olsun, onların Hristiyanlık taraftarı siyasetleri, Müslüman Memlûklerce sarılmış bir çevrede Hristiyanların lehlerinedir. Son olarak, Sâsânîler zamanında bazen kralın Hristiyanlara karşı hiddetini artıran bazen de bizzat kralın güçlerinden sakındığı Zerdüş soyluların İran Moğolları devrindeki varlıkları merak konusu olabilir. Boyce, Yezd, Kirman, Türk Abad ve Şerif Abad gibi şehirlerde Zerdüşlerin yaşadığını; fakat Avesta'nın son kopyalarının Moğol istilası günlerinde ortadan kalkmış olabileceğini belirtiyor¹⁷⁶. Bu örnek, uzun vadede Hristiyanların ve Müslümanların kazanana olduğu coğrafyanın kaybedenini işaret ediyor.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

176 Mary Boyce, *Zoroastrians, Their Religious Beliefs and Practices*, Routledge&Kegan Paul, London 1979, s. 161-164.

Kaynakça/References

Temel Kaynaklar

- “Annales Londonienses”, *Chronicles of the Reigns of Edward I and Edward II*, ed. William Stubbs, Longman & Co., London 1882.
- “Chronicle 724”, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 363-630*, ed. Geoffrey Greatrex-Samuel N. C. Lieu, Routledge, London 2005, s. 31-32.
- Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, c. I-II, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- _____, *The Ecclesiastical Chronicle*, çev. David Wilmshurst, Gorgias Press, Piscataway 2016.
- Abû'l-Farac (Ebu'l-Ferec), *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, nşr. Halil el-Mansûr, Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1418.
- Agathias, *The Histories*, çev. Joseph D. Frendo, Walter de Gruyter, Berlin 1975.
- Ammianus Marcellinus, *Roman History*, vol. I, çev. John C. Rolfe, Harvard University Press, Cambridge 1935.
- A Short Chronicle on the End of the Sasanian Empire and Early Islam 590-660 A.D.* (Huzistan/Guidi Kroniği), çev. Nasir al-Ka'bi, Gorgias Press, Piscataway 2016.
- Bel'amî, Ebu Ali Muhammed b. Muhammed, *Tarih-i Bel'amî*, c. II, tsh. Muhammed Taki Bahar, Çaphane-i Tabeş, Tahran 1353.
- Benâketî, Taceddin Ebu Fazl Muhammed b. Muhammed Davud, *Ravzat ulî'l-alkâb fî ma'rifeti't-tevârih ve'l-ensab (Târih-i Benâketi)*, tsh. Ca'fer Şi'âr, İntişarat-ı Encümen-i Asar-ı Milli, Tahran 1348.
- Cassius Dio, *Roman History (IX)*, çev. Earnest Cary, Harvard University Press, Cambridge 1955.
- Crusade and Christendom: Annotated Documents in Translation from Innocent III to Acre, 1187-1291*, ed. Jessalynn Bird-Edward Peters-James M. Powell, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2013.
- Cûzcânî, Minhâcüdî Ebu Ömer Osman b. Sirâceddin, *Tabakât-ı Nâsiri*, c. II, nşr. W. Nassau Lees, College Press, Calcutta 1864.
- Cüveynî, Alâeddin Ata Melik, *Târih-i Cihângüşâ*, (tek ciltte), tsh. Muhammed Kazvîni, Müessesesi-yi İntişarat-ı Nigah, Tahran 1391.
- _____, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I-III, nşr. Muhammed Kazvîni, İntişarat-ı Firdevs, Tahran 1385.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud, *el-Ahbârü 'l-Tivâl*, tahk. Abdülmünim Amir-Cemaeddin eş-Şeyyal, Vezâretü's-Sekâfe, Kahire 1368.
- Elisha, *History of Vardan and the Armenian War*, çev. Robert W. Thomson, Harvard University Press, Cambridge 1982.
- Eusebius, *Life of Constantine*, çev. Averil Cameron-Stuart G. Hall, Clarendon Press, Oxford 1999.
- Evagrius Scholasticus, *Ecclesiastical History*, çev. Michael Whitby, Liverpool University Press, Liverpool 2000.
- Firdevsi, Ebu'l-Kasım, *Şahname*, c. VIII, nşr. Celal Haliki Mutlak, Merkez-i Dairtü'l-Maarif-i Bozorg-i İslami, Tahran 1386.
- Hândmîr, Gıyâseddin b. Hümâmeddin, *Tarih-i Habibü's-Siyer fî Ahbâr-i Efrâd-i Beşer*, c. III, nşr. Muhammed

- Debirsiyaki, İntişarat-ı Hayyam, Tahran 1380.
- Herodian, *History of Empire (VI)*, çev. C. R. Whittaker, Harvard University Press, Cambridge 1970.
- İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdülhalim, *Mecmûu Fetâvâ*, c. XXVIII, haz. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım, Mecmau'l-Melik Fahd li-Tabâati'l-Mushafi'ş-Şerif, Medine 1425.
- İbnü'l-Balkhi, *Farsnama*, ed. G. Le. Strange-R. A. Nicholson, Cambridge University Press, Cambridge 1921.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, c. X, tahk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Dârü'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 2012.
- İsfahânî, Hamza b. Hasen, *Târih-i Peyâamberân ve Şâhân*, çev. Cafer Şiâr, İntişarat-ı Bünyad-ı Ferheng-i İran, Tahran 1336.
- Jean De Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, çev. Cüneyt Kanat, Vadi Yayınları, Ankara 2002.
- John Mandeville, *The Travels of Sir John Mandeville; the Version of the Cotton Manuscript in Modern Spelling*, Macmillian Company, New York 1905.
- John of Ephesus, *Ecclesiastical History*, çev. Robert Payne Smith, Gorgias Press, Piscataway 2010.
- Kâşânî, Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Muhammed, *Târih-i Olcaytu*, nşr. Mehîn Hamblî, Bengâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitap, Tahran 1348.
- Kiragos, "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar", çev. M. Ed. Dulaurier, *Türkiyat Mecmuası*, c. II (1928), s. 139-217.
- Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- Letters from the East: Crusaders, Pilgrims and Settlers in the 12th-13th Centuries*, ed. Malcolm Barber-Keith Bate, Ashgate, Burlington 2010.
- Mari b. Süleyman, *Ahbâru Fetâriketi Kürsiyyi'l-Meşrik min Kitabi'l-Mecdel*, nşr. Henricus Gismondi, Excudebat C. de Luigi, Roma 1899.
- Mîrhând, Muhammed b. Seyyid Burhâneddin Hândşâh, *Ravzatü's Safâ fi Sîreti'l Enbiyâ ve'l Mülük ve'l Hulefâ*, c. VIII, tsh. Çemşid Giyânfer, İntişarat-ı Esatir, Tahran 1385.
- Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010.
- Mostaert, Antoine-F. W. Cleaves, *Les lettres de 1289 et 1305 des ilkhan Aryun et Öljeitü à Philippe le Bel*, Harvard University Press, Cambridge 1962.
- Mşîha Zha, *Erbil Vakayinamesi*, çev. Erol Sever, Yaba Yayınları, İstanbul 2002.
- Mukaddesî (Makdisî), Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Ebü Bekr, *Ahsenü'l-tekâsîm*, tahk. Muhammed Emîn ed-Dannâvî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- Mücmelü'l-tevarih ve'l-Kisas*, nşr. Muhammed Ramazani, Çaphane-i Haver, Tahran 1318.
- Nikephoros, *Patriarch of Constantinople Short History*, çev. Cyril Mango, Dumbarton Oaks, Washington 1990.
- Otto Bishop of Freising, *The Two Cities, A Chronicle of Universal History to the Year 1146 A. D.*, çev. Charles Christopher Mierow, Columbia University Press, New York 2002.
- Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi*, çev. ve notl. Altay Tayfun Özcan, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2022.
- Procopius, *History of the Wars I-II*, çev. Dewing H. B., The Macmillan Co., New York 1914.
- Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu'l-Tevârih*, c. I-II, nşr. Muhammed Ruşen-Mustafa Musevi, Neşr-i Elburz,

Tahran 1373.

Ricoldus De Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi: Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu 1289-1291*, çev. Ahmet Deniz Altunbaş, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

Rubruk (Ruysbroeckli Willem), *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, ed. Peter Jackson-David Morgan, çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.

Sahrestaniha-i Eranshahr (A Middle Persian text on late antique geography, epic, and history: with parallel English and Persian translation), çev. Touraj Daryaee, Mazda Publishers, California 2002.

Sebeos, *The Armenian History*, çev. R. W. Thomson, Liverpool University Press, Liverpool 1999.

Siirt Vakayinamesi, nşr. Adday Şer, çev. Celal Kabadayı, Yaba Yayınları, İstanbul 2002.

Socrates, *Ecclesiastical History*, George Bell&Sons, London 1892.

Sozomen, *Ecclesiastical History*, çev. Edward Walford, Henry G. Bohn, London 1855.

Step'annos Orbelean, *History of the State of Sisakan*, çev. Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey 2015.

Şebânkârî, Muhammed bin Ali bin Muhammed, *Mecma' u'l-ensab fi't-tevârih*, tsh. Mir Haşim Muhaddis, İntişarat-ı Emir-i Kebir, Tahran 1363.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, c. II, tahk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Dârü'l-Me'ârif bi Mısır, Kahire 1119.

The Acts of Mar Mari the Apostle, ed. Amir Harrak, Society of Biblical Literature, Atlanta 2005.

The Chronicle of John, Bishop of Nikiu, ed. R. H. Charles, Oxford University Press, Oxford 1916.

The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Easter History, AD 284-813, çev. Cyril Mango-Roger Scott, Clarendon Press, Oxford 1997.

The History of Menander the Guardsman, çev. R. C. Blockley, Francis Cairns, Liverpool 1985.

The History of Yaballaha III, Nestorian Patriarch and His Vicar Bar Sauma, çev. James A. Montgomery, Columbia University Press, New York 1927.

Theodoretus, *Ecclesiastical History*, Samuel Bagster and Sons, London 1843.

Theophylact Simocatta, *The History of Theophylact Simocatta*, çev. Michael-Mary Whitby, Oxford University Press, Oxford 1986.

The Seventh Crusade, 1244-1254: Sources and Documents, ed. Peter Jackson, Ashgate, Burlington 2007.

Thomas of Marga, *The Book of Governors*, vol. II, çev. E. A. Wallis Budge, Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., London 1893.

Vartan, "Ermeni Müverrihine Göre Moğollar", çev. M. Ed. Dulaurier, *Türkiyat Mecmuası*, c. V (1936), s. 27-48.

Araştırma Eserler

Adshead, S. A. M., *Central Asia in World History*, Palgrave, New York 1993.

Aigle, Denise, "The Mongol Invasions of Bilād al-Shām by Ghāzān Khān and Ibn Taymīyah's Three 'Anti-Mongol' Fatwas", *Mamlūk Studies Review*, 11/2 (2007), s. 89-120.

_____, "The Letters of Eljigidei, Hülegü, and Abaqa: Mongol Overtures or Christian Ventriloquism?", *Inner Asia*, 7/2 (2005), s. 143-162.

Alıcı, Mehmet, "Sasani İmparatorluğu'nun Erken Döneminde Hıristiyanların Konumu ve İlk Sinodlar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 56/1 (2015), s. 33-75.

- Altungök, Ahmet, “Ön Asya Tarihi Araştırmaları Kapsamında Geç Antikçağın Mekânsal ve Zamansal Sınırları ve Önemli Parametreleri”, *History Studies*, 15/1 (2023), s. 95-112.
- Amanatidis-Saadé, George, *Yazdgird I, He Who Maintains Peace in His Dominion: Re-examining the Rise and Fall of Romano Iranian Relations in the Early Fifth Century*, University of Ottawa, Department of Classics and Religious Studies, Faculty of Arts, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ottawa 2019.
- Angelov, Alexander Borislavov, *Conversion and Empire: Byzantine Missionaries, Foreign Rulers, and Christian Narratives (ca. 300-900)*, The University of Michigan, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Michigan 2011.
- Asmussen, J. P., “Christians in Iran”, *Cambridge History of Iran: The Seleucid, Parthian, and Sasanian Periods*, 3/2, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge 1983, s. 924-949.
- Aştîyânî, Abbas İkbâl, *Târîh-i Mogûl ez-hamle-yi Çingîz tâ teşkil-i devlet-i Tîmûr*, Emir-i Kebir, Tahran 1388.
- Attwood, Christopher P., *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Facts On File, New York 2004.
- Ay, Resul, “Moğollar ve Katolik Misyonerlik: Fransiskan ve Dominiken Rahiplerinin Asya ve Yakındoğu’da Misyonerlik Faaliyetleri (13-14. Yüzyıllar)”, *Avrupa Tarihinde Türk Eli Gümeç Karamuk Armağanı*, ed. Ramazan Acun-Serhat Küçük, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2017, s. 39-59.
- Barfield, Thomas J., *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China*, Blackwell, Cambridge 1992.
- Baumer, Christoph, *The Church of the East, An Illustrated History of Assyrian Christianity*, I. B. Tauris, London 2016.
- _____, *The History of Central Asia-III, The Age of Islam and the Mongols*, I. B. Tauris, London 2016.
- Becker, Adam H., “Political Theology and Religious Diversity in the Sasanian Empire”, *Jews, Christians, and Zoroastrians: Religious Dynamics in a Sasanian Context*, ed. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2014, s. 7-25.
- Biran, Michal, “The Islamisation of Hülegü: Imaginary Conversion in the Ilkhanate”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 26/1-2 (2016), s. 79-88.
- Boyce, Mary, *Zoroastrians, Their Religious Beliefs and Practices*, Routledge&Kegan Paul, London 1979.
- Boyle, John Andrew, “Rashid al-Din and the Franks”, *The Mongol World Empire 1206-1370*, Variorum Reprints, London 1977, s. 62-67.
- Brock, Sebastian P., “Nesturi Kilisesi: Esefle Karşılancak Bir İsimlendirme”, çev. Kutlu Akalın-Zafer Duygu, *The Journal of Mesopotamian Studies*, 2/2 (2017), s. 197-208.
- _____, “A Syriac Life of John of Dailam”, *Parole de l’Orient*, 10 (1981-82), s. 123-190.
- _____, “The ‘Nestorian’ Church: A Lamentable Misnomer”, *Bulletin of the John Rylands Library*, 78/3 (1996), s. 23-35.
- _____, *The Syriac Fathers on Prayer and Spiritual Life*, Cistercian Publications, Michigan 1987.
- Buck, Christopher, “The Universality of the Church of the East: How Persian was Persian Christianity?”, *The Journal of the Assyrian Academic Society*, 10/1 (1996), s. 54-95.
- Budge, E. A. Wallis, *The Monks of Kublai Khan Emperor of China*, The Religious Tract Society, London 1928.
- Cameron, Averil, “Agathias on the Sassanians”, *Dumbarton Oaks Papers*, 23/24 (1969/1970), s. 67-183.
- Chadwick, Henry, *East and West: The Making of a Rift in the Church, From Apostolic Times until the Council of Florence*, Oxford University Press, Oxford 2003.

- Chesnut, Glenn F., *The First Christian Histories (Eusebius, Socrates, Sozomen, Theodoret, and Evagrius)*, Editions Beauchesne, Paris 1976.
- Chester Jordan, William, *Louis IX and the Challenge of the Crusade, A Study in Rulership*, Princeton University Press, Princeton 1979.
- Cinemre, İlhami Tekin, *Geç Antik Çağda Romalılar ve Sâsânîler Arasında Armenia (224-451)*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018.
- Corke-Webster, James, *Eusebius and Empire: Constructing Church and Rome in the Ecclesiastical History*, Cambridge University Press, Cambridge 2019.
- Daryaee, Touraj, "History, Epic, and Numismatics: On the Title of Yazdgerd I (Rāmšahr)", *American Journal of Numismatics*, 14 (2002), s. 89-95.
- _____, "The Sasanian Empire", *The Syriac World*, ed. Daniel King, Routledge, London 2019, s. 33-43.
- Davaran, Fereshteh, *Continuity in Iranian Identity: Resilience of a Cultural Heritage*, Routledge, London 2010.
- De Nicola, Bruno, *Woman in Mongol Iran: The Khatuns, 1206-1335*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2017.
- De Rachewiltz, Igor, *Papal Envoys to the Great Khans*, Stanford University Press, Stanford 1971.
- Duchesne-Guillemin, J., "Zoroastrian Religion", *Cambridge History of Iran: The Seleucid, Parthian, and Sasanian Periods*, vol. 3 (2), ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge 1983, s. 866-908.
- Foltz, Richard, "Ecumenical Mischief Under the Mongols", *Central Asiatic Journal*, 43/1 (1999), s. 42-69.
- Fortescue, Adrian, *The Lesser Eastern Churches*, Catholic Truth Society, London 1913.
- Fowden, Elizabeth Key, *The Barbarian Plain: Saint Sergius between Roma and Iran*, University of California Press, Berkeley 1999.
- Fowden, Garth, "The Last Days of Constantine: Oppositional Versions and Their Influence", *The Journal of Roman Studies*, 84 (1994), s. 146-170.
- _____, "Varieties of Religious Community", *Interpreting Late Antiquity: Essays on the Postclassical World*, ed. G. W. Bowersock-Peter Brown-Oleg Grabar, The Belknap Press, Cambridge 2001, s. 82-106.
- _____, *Before and After Muhammad: The First Millennium Refocused*, Princeton University Press, Princeton 2014.
- Frankopan, Peter, *The Silk Roads: A New History of the World*, Vintage Books, New York 2017.
- Frendo, David, "Constantine's Letter to Shapur II, Its Authenticity, Occasion, and Attendant Circumstances", *Bulletin of the Asia Institute*, 15 (2001), s. 57-69.
- Garsoian, Nina, "Frontier-Frontiers? Transcaucasia and Eastern Anatolia in the Pre-Islamic Period", *Studies on the Formation of Christian Armenia*, Ashgate Publishing, Burlington 2010, s. 327-352.
- _____, "The Arsakuni Dynasty (A.D. 12-[180?]-428)", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, vol. I, ed. Richard G. Hovannisian, St. Martin's Press, New York 1997, s. 63-94.
- Garthwaite, Gene R., *The Persians*, Blackwell, Oxford 2005.
- Gilman, Ian-Hans Joachim Klimkeit, *Christians in Asia before 1500*, Routledge, London 1999.
- Golden, Peter B., *Central Asia in World History*, Oxford University Press, Oxford 2011.

- Gömeç, Saadettin Yağmur, “Çingiz-nâmeler Üzerine Bir İnceleme: Çingiz Han’ın Soy ve Mogol Tarihinin İlk Devirleri”, *Belleten*, 82/294 (2018), s. 407-481.
- Greatrex, Geoffrey, *Rome and Persia at War, 502-532*, Francis Cairns, Leeds 1998.
- _____, “Khusro II and the Christian of His Empire”, *Journal of the Canadian Society for Syriac Studies*, 3 (2003), s. 78-88.
- Golzâr, Seyyid Said, “Ruyaruyi-i Diyanet-i Zerdüşti ba-Ekalliyethâ-yi Dinî der Devrân-ı Sâsâniyân”, *Pejûheşnâme-yi Edyân*, 1/2 (1386), s. 167-197.
- Halbertsma, Tjalling H. F., *Early Christian Remains of Inner Mongolia: Discovery, Reconstruction and Appropriation*, Brill, Leiden 2008.
- Hâmeen-Anttila, Jaakko, “The Letters of Shahrbarâz and Middle Persian Historiography on the Last Great War of Late Antiquity”, *Journal of Late Antique, Islamic and Byzantine Studies*, 1.1-2 (2022), s. 65-93.
- Headley, John M., “Conversion in Retrospect”, *Conversion to Christianity from Late Antiquity to the Modern Age Considering the Process in Europe, Asia, and the Americas*, ed. Calvin B. Kendall-Oliver Nicholson-William D. Phillips-Marguerite Ragnow, Center for Early Modern History, Minneapolis 2009, s. 361-380.
- Herman, Geoffrey, *A Prince without a Kingdom, The Exilarch in the Sasanian Era*, Mohr Siebeck, Tübingen 2012.
- _____, “The Last Years of Yazdgird I and the Christians”, *Jews, Christians, and Zoroastrians: Religious Dynamics in a Sasanian Context*, ed. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2014, s. 67-90.
- _____, “The Syriac World in the Persian Empire”, *The Syriac World*, ed. Daniel King, Routledge, London 2019, s. 134-145.
- Hezai, Sahmeddin-Hüseyin Mohammadi, “Mesihîyyet ez-Vürud be-İran ta-İntikal be-Çin”, *Pejûheşnâme-yi Temeddün-i İrani*, 1/3 (1398), s. 59-89.
- Honarchiansaky, Ani, *Connected Histories in Late Antiquity: Study of a Peace between the Roman and Sasanian Empires and Its Diverging Impacts on Christianity in Greater Armenia and Iran*, University of California, Near Eastern Languages and Cultures, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Los Angeles 2018.
- İmanpur, Mohammad Taki-Perviz Hüseyin Talâyî-Mustafa Cerfî, “Sâsâniyân ve Siyaset-i Zerdüştikerden-i Ermenistan”, *Tahkikât-ı Tarih-i İctimaî, Pejûheşgâh-i Ulum-i İnsani ve Mütâlaât-ı Ferhengî*, 3/2 (1392), s. 99-120.
- Jackson Bonner, Michael Richard, “The Rebellion of Anōš Āzād”, *Historia I Świat*, 5 (2016), s. 159-165.
- _____, *Three Neglected Sources of Sasanian History in the Reign of Khusraw Anushirvan*, Association Pour L’avancement Des Études Iraniennes, Paris 2011.
- Jenkins, Philip, *The Next Christendom: The Coming of Global Christianity*, Oxford University Press, Oxford 2002.
- Kaçar, Turhan, “‘Dünyaya İki Işık’: Geç Antikçağ’da İran ve Roma”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 61 (2012), s. 153-180.
- Kahramani, Cemşid, *Mesihîyân der Rüzgâr-ı Hüsrev-i Perviz*, İntişarat-ı Feruher, Tahran 1400.
- _____, “Nakş-ı Siyasî-Mezhebî-yi Mesihîyân-ı Nesturî der Zaman-ı Hüsrev-i Perviz; Mütâlaâ-yi Mevridi: Nakş-ı Patriyârş Sabrişo”, *Edyân ve İrfân*, 53/2 (1399), s. 381-400.
- Kerimi, Alirıza-Ali Asgar Çahian, “Câygâh-ı Bizans der Siyaset-i Haricî-yi İlhanân (656-736/1258-1335)”,

- Pejûheşhâ-yi Tarihi (İlmî-Pejûheşi)*, 2 (1392), s. 53-76.
- Kirişoğlu, Alican, *İhanlı-Avrupa İlişkileri*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2018.
- Kouymjian, Dickran, "Lazar Parpetsi", *Studies in Classical Armenian Literature*, ed. John A. C. Greppin, Caravan Books, New York 1994, s. 152-192.
- Lane, George, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran: A Persian Renaissance*, Routledge, London 2003.
- Leppin, H., "The Church Historians (I): Socrates, Sozomenus, and Theodoretus", *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity: Fourth to Sixth Century A.D.*, ed. Gabriele Marasco, Brill, Leiden 2003, s. 219-254.
- Lomuto, Sierra, *Exotic Allies: Mongol Alterity and Racial Formation in the Global Middle Ages, 1220-1400*, University of Pennsylvania, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Philadelphia 2018.
- Lupprian, Karl-Ernst, *Die Beziehungen der Papste zu Islamischen und Mongolischen Herrschern im 13. Jahrhundert anhand ihres briefwechsels*, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Vatican City 1981.
- MacEvitt, Christopher, *The Crusades and the Christian World of the East, Rough Tolerance*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2008.
- Maleki, Mohammad, "Mesihiyân-ı Nesturî ve Tesir-i Anhâ ber-Vekâyî-i Dovre-yi Hüsrev-i Dovvom", *Faslnâme-yi İlmî Tahassüsi Mülâlaât-ı İran-ı Kohen*, 1/1 (1400), s. 167-187.
- Masumi, Mohsen-Azam Fouladi Penâh, "Der-Amedi ber-Muvâcehe-yi Mesihiyân-ı İran ba Fatihân-ı Müslüman der-Side-i Nehost-i Hicri", *Pejûheşnâme-yi Tarih-i Temeddün-i İslamî*, 50/2 (1396), s. 257-272.
- McDonough, Scott John, *Power By Negotiation: Institutional Reform in the Fifth Century Sasanian Empire*, University of California, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Los Angeles 2005.
- _____, "A Second Constantine?: The Sasanian King Yazdgard in Christian History and Historiography", *Journal of Late Antiquity*, 1/1 (2008), s. 127-140.
- _____, "Bishops or Bureaucrats: Christian Clergy and the State in the Middle Sasanian Period", *Current Research in Sasanian Archaeology, Art and History*, ed. Derek Kennet ve Paul Luft, Archaeopress, Oxford 2008, s. 87-92.
- Meyvaert, Paul, "An unknown letter of Hulagu, Il-Khan of Persia, to king Louis IX of France", *Viator*, 2 (1980), s. 245-259
- Millar, Fergus, *A Greek Roman Empire: Power and Belief under Theodosius II*, University of California Press, Berkeley 2006.
- Miller, V. M., *Tarih-i Kilisa-yi Kadim der-İmparatori-yi Rum ve İran*, çev. Ali Nehostin-Abbas Arinpur, İntişarat-ı Esatir, Tahran 1382.
- Morgan, David O., "The Mongols in Iran, 1219-1256", *The Coming of the Mongols*, ed. David O. Morgan-Sarah Stewart, I. B. Tauris, London 2018, s. 45-53.
- Morony, Michael G, "Should Sasanian Iran be Included in Late Antiquity?", *e-Sasanika*, 1 (2008), s. 1-13.
- Mostaert, Antoine-F. W. Cleaves, "Trois documents mongols des Archives secretes vaticanes", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, XV/3-4 (1952), s. 419-506.
- Moule, A. C., *Christians in China Before the Year 1550*, The Macmillan Co., New York 1930.

- Munt, Harry, "Ibn al-Azraq, Saint Marûthâ, and the Foundation of Mayyâfârîqîn (Martyropolis)", *Writing 'True Stories': Historians and Hagiographers in the Late Antique and Medieval Near East*, ed. Arietta Papaconstantinou, Brepols, Turnhout 2010, s. 149-174.
- Murre-van Den Berg, Heleen, "Paul Bedjan, Missionary for Life (1838-1920)", *Homilies of Mar Jacob of Sarug*, ed. P. Bedjan-S. P. Brock, Gorgias Press, Piscataway 2006, s. 339-369.
- _____, "The Church of the East in Mesopotamia in the Mongol Period", *Jingjiao: The Church of the East in China and Central Asia*, ed. R. Malek, Institut Monumenta Serica, Sankt Augustin 2006, s. 377-394.
- Neusner, Jacob, "Babylonian Jewry and Shapur II's Persecution of Christianity from 339 to 379 A.D.", *Hebrew Union College Annual*, 43 (1972), s. 77-102.
- Nicolini-Zani, Matteo, *The Luminous Way to the East, Texts and History of the First Encounter of Christianity with China*, Oxford University Press, Oxford 2022.
- Nöldeke, Teodor, *Îrâniyân ve Arabhâ der Zamân-ı Sâsâniyân*, çev. Abbâs Zeryâb, Encümen-i Âsâr-ı Millî, Tahran 1358.
- Özcan, Altay Tayfun, "Hülegü'nün Ortadoğu Seferinde Kudüs ve Kentin Moğol-Haçlı İlişkilerinin Dönüşümündeki Yeri", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, 9 (2021), s. 1-19.
- Özgüdenli, Osman G., "İlhânîlârlar'da Hükûmranlık Telâkkisi ve Hükûmdar Algısı", *MUTAD*, V-I (2018), s. 73-91.
- _____, "Fırat Umanç, "Bir İlhânîlâ Hükûmdarının İbadet Dünyası: Sultan Olcâyâtü Muhammed (1304-1306)", *TAD*, 42/73 (2023), s. 73-104.
- Parry, Ken, "Eastern Christianity and Late Ancient Philosophy: A Conspectus", *Eastern Christianity and Late Antique Philosophy*, ed. Eva Anagnostou-Laoutides-Ken Parry, Brill, Leiden 2020, s. 13-52.
- Patterson, Lee E., "Minority Religions in the Sasanian Empire: Suppression, Integration and Relations with Rome", *Sasanian Persia Between Rome and the Steppes of Eurasia*, ed. Eberhard W. Sauer, Edinburgh University Press, Edinburgh 2017, s. 181-198.
- Payne, Richard E., "Iranian Cosmopolitanism: World Religions at the Sasanian Court", *Cosmopolitanism and Empire: Universal Rulers, Local Elites, and Cultural Integration in the Ancient Near East and Mediterranean*, ed. Myles Lavan-Richard E. Payne-John Weisweiler, Oxford University Press, Oxford 2016, s. 209-230.
- _____, *A State of Mixture: Christians, Zoroastrians, and Iranian Political Culture in Late Antiquity*, University of California Press, Berkeley 2015.
- Pirniya, Hasan, *Tarih-i İran ez-Madha ta-İnkıraz-i Sasaniyan*, İntişarat-ı Debir, Tahran 1392.
- Platt, Andrew Thomas, *The Church of the East at Three Critical Points in its History*, Catholic University of America, The Faculty of the Department of Semitic and Egyptian Languages and Literature School of Arts and Sciences, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Washington 2017.
- _____, "Changing Mission at Home and Abroad: Catholicos Timothy I and the Church of the East", *Winds of Jingjiao: Studies on Syriac Christianity in China and Central Asia*, ed. Li Tang-Dietmar W. Winkler, LIT Verlag, Wien 2016, s. 161-182.
- Recebniya, Mesud, "Namehâ-yi Farsî-i Giyuk Han be Pap", *Hüner u Merdüm*, 136-137 (1352), s. 32-39.
- Ringel-Ensley, Meredith, *Errant Latin: The Transformation of Language in Medieval Missions to the Mongol Empire*, University of North Carolina, Department of English and Comparative Literature, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Chapel Hill 2019.

- Rubin, Ze'ev, "The Sasanid Monarchy", *The Cambridge Ancient History*, vol. XIV, ed. Averil Cameron-Bryan Ward-Perkins-Michael Whitby, Cambridge University Press, Cambridge 2007, s. 638-661.
- Ryan, James D., "Christian Wives of Mongol Khans: Tartar Queens and Missionary Expectations in Asia", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 8/3 (1998), s. 411-421.
- Schöffler, Heinz Herbert, *Gundi-Şapur Akademisi*, çev. Sedat Umran-Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul 2008.
- Seleznov, Nikolai N., "Nestorius of Constantinople Condemnation, Suppression, Veneration with Special Reference to the Role of His Name in East-Syriac Christianity", *Journal of Eastern Christian Studies*, 62/3-4 (2010), s. 165-190.
- Setton, Kenneth M., *The Papacy and the Levant (1204-1571): The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, The American Philosophical Society, Philadelphia 1976.
- Sims-Williams, Nicholas, "Deylam, John of", *Encyclopaedica of Iran*, VII/3-4 (1994), s. 336-337. (20.05.2023), <https://www.iranicaonline.org/articles/deylam-john-of>.
- Smith, John Masson, "Hülegü Moves West: High Living and Heartbreak on the Road to Baghdad", *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. Linda Komaroff, Brill, Leiden 2006, s. 111-134.
- Smith, Kyle Richard, *The Persian Persecution: Martyrdom, Politics, and Religious Identity in Late Ancient Syriac Christianity*, Duke University, Graduate Program in Religion, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Durham 2011.
- Smith, Kyle, *Constantine and the Captive Christians of Persia: Martyrdom and Religious Identity in Late Antiquity*, University of California Press, Berkeley 2016.
- _____, *The Martyrdom and History of Blessed Simeon bar Sabba'e*, Gorgias Press, Piscataway 2014.
- Soranzo, Giovanni, *Il papato, l'Europa cristiana e i Tartari: un secolo di penetrazione occidentale in Asia*, Societa Editrice "Vita e Pensiero", Milan 1930.
- Spuler, Bertold, *History of Mongols, Based on Eastern and Western Accounts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Dorset Press, New York 1988.
- Stewart, Angus, "Hülegü: the New Constantine?", *Syria in Crusader Times Conflict and Coexistence*, ed. Carole Hillenbrand, Edinburgh University Press, Edinburgh 2020, s. 321-335.
- Syvanne, Ilkka-Katarzyna Maksymiuk, *The Military History of the Third Century Iran*, Scientific Publishing House of Siedlce University of Natural Sciences and Humanities, Siedlce 2018.
- Şer, Adday, *Nusaybin Akademisi*, çev. Nesim Doru, Yaba Yayınları, İstanbul 2006.
- Talâyi, Perviz Hüseyin, "Coğrafyâ-yi Tarih-i Şehr Âmed ve Câygâh-ı ân der Münasebât-ı İrân ve Rûm der Rûzgâr-ı Sâsâniyân", *Mecelle-yi Pejûheşhâ-yi Tarih-i İrân ve İslâm*, 21 (1396), s. 89-116.
- Thomson, Robert W., "Mission, Conversion, and Christianization: The Armenian Example", *Harvard Ukrainian Studies*, 12/13 (1988/1989), s. 28-45.
- Thomson, W., "Armenia in the fifth and sixth century", *The Cambridge Ancient History*, vol. XIV, ed. Averil Cameron-Bryan Ward-Perkins-Michael Whitby, Cambridge University Press, Cambridge 2007, s. 662-677.
- Tural, Murat, *Asya'ya Yolculuklar: Hristiyan Dünyası ve Moğollar (Dini İdealler ve Politik Kaygılar)*, Timaş Akademi Yayınları, İstanbul 2021.
- Vacca, Alison, *Non-Muslim Provinces under Early Islam: Islamic Rule and Iranian Legitimacy in Armenia*

- and Caucasian Albania*, Cambridge University Press, Cambridge 2017.
- Valavi, Ali Mohammad-Safura Boroumand, “Derbar-ı Sâsânî ve Mesihîyân: Mûdârâ ya Taassub”, *Tarih-i İran*, 5/62 (1388), s. 131-152.
- Walker, Joel, “From Nisibis to Xi’an: The Church of the East in Late Antique Eurasia”, *The Oxford Handbook of Late Antiquity*, ed. Scott Fitzgerald Johnson, Oxford University Press, Oxford 2012, s. 994-1052.
- Weitz, Lev E., *Between Christ and Caliph: Law, Marriage, and Christian Community in Early Islam*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2018.
- Wiesehöfer, Josef, *Antik Pers Tarihi*, çev. Mehmet Ali İnci, Telos Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Wilhite, David E., *Ancient African Christianity: An Introduction to a Unique Context and Tradition*, Routledge, London 2017.
- Young, William G., *Patriarch, Shah and Caliph: A Study Study of the Relationships of the Church of the East with the Sassanid Empire and the Early Caliphates up to 820 A.D.*, University of Glasgow, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Glasgow 1972.
- Yücel, Muhammet, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Pers Varlığı (M.S. 224-651)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018.
- Zerrinkub, Ruzbeh-Cemşid Kahramani, “Vaziyet ve Nakş-ı Siyasi-i Yahudiyân der Rüzgâr-ı Hüsrev-i Perviz”, *Edyân ve İrfân*, 51/1 (1397), s. 65-87.
- Zito, George V., “Toward a Sociology of Heresy”, *Sociological Analysis*, 44/2 (1983), s. 123-130.
- Zouberi, Joan, “The Role of Religion in the Foreign Affairs of Sasanian Iran and the Later Roman Empire (330-630 A.D.)”, *Historia I Świat*, 6 (2017), s. 121-132.